

fites

núm 18 - any 2018

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

G CONSELLERIA
O CULTURA,
I PARTICIPACIÓ
B I ESPORTS
/

SUMARI

Editorial	2
Per Memòria	
Víctor Manuel Guerrero Ayuso	
JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	4
Javier de Juan Hernández	
JOSEFINA PAVÓN MOYA	5
El Escarabeo procedente de Ibiza MAC 9334	
FRANCISCA VELÁZQUEZ	6
Las Pitiusas durante el gobierno de Magnencio (350-353 D.C.)	
SANTIAGO PADRINO FERNÁNDEZ	18
Mirando hacia arriba. El artesanado de la Casa de la Universitat, sede del Museu Arqueològic de Dalt Vila (Ibiza, Islas Baleares)	
ANTONI FERRER ABÁRZUZA, CAROLINA TUR SERRA, JOSÉ JUAN GONZÁLVEZ	26
Eivissa i Formentera en l'Astronomia. Principals fenòmens astronòmics. Notes històriques, anècdotes i protagonistes	
ANA COLOMAR MARI	44
Notes Breus	
Materials i contigut de les inscripcions canaees	
MARIA JOSEPA ESTANYOL	57
Novetats bibliogràfiques	61
Una ullada a Internet	
FERRAN NOGUÉS	64
Informació del MAEF	
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 2017	
HELENA JIMÉNEZ BARRERO	66
Informació de l'AAMAEF	
Memoria de actividades 2017	
HELENA JIMÉNEZ BARRERO	76
L'AAMAEF viatgera	
PERE VILÀS GIL, MAITE TORRES TORRES	77

FITES núm. 18 • any 2018

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTORA: Helena Jiménez Barrero

SECRETÀRIA DE REDACCIÓ: Ana Colomar Marí

CONSELL DE REDACCIÓ: Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil, Sergi Moreno Torres, Benjamí Costa Ribas, Ana Mezquida Orti

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Fent Impressió - www.fentimpressio.net - info@fentimpressio.net

ISSN: 2255-3584

DIPÒSIT LEGAL: I-284-2000 PREU: 6 €

EDITORIAL

Aprofitant l'Editorial de Fites, l'Associació d'Amics del del MAEF vol cridar l'atenció per la gairebé nul·la atenció que té la biblioteca del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera per part de les diferents administracions públiques, i que sense cap mena de dubta és la més important biblioteca d'investigació al camp arqueològic i històric que a dia d'avui tenen les Pitiüses.

Deixem clar des de un primer moment, que el primer responsable d'aquesta situació és el Govern de les Illes Balears de la qual depèn el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera a través de la Conselleria de Cultura, Participació i Esports ja que, des de la creació d'una plaça d'auxiliar de biblioteca al Catàleg de llocs de treball del Museu, ara fa ja deu anys, mai s'ha arribat a dotar. D'aquesta manera en els deu anys transcorreguts des de la seva incorporació al catàleg cap persona ha estat contractada per realitzar les tasques de catalogació, inventari, buidat de llibres i revistes o d'atenció als usuaris. Tota aquesta feina, per consegüent, recau sobre el personal subaltern o sobre els tècnics de la institució que procuren suplir amb la màxima dedicació les funcions que hauria de portar a terme un auxiliar de biblioteca.

I no creguin vostès que el volum de llibres que avui dia té aquesta biblioteca és menyspreable ja que, a 31 de desembre de 2017, té inventariats un total de 26.822 exemplars, entre llibres de consulta, col·leccions i revistes.

Per les persones interessades, direm que aquesta biblioteca està ubicada al mateix immoble Museu Monogràfic del Puig des Molins i ocupa una sala de 86 m² de la planta baixa, amb accés per persones de mobilitat reduïda. La instal·lació està dotada d'una bateria d'armaris compactes sobre rails disposada a sobre una plataforma, que permet el seu desplaçament cap al davant o cap al darrera, deixant un pas-sadís d'accés de 1,20 m d'amplada màxima per accedir al llibres. Aquesta bateria està composta de dos mòduls senzills mòbils i de tancament de 0,40 m de fons, situats un a cada extrem, i de catorze mòduls

dobles i mòbils de 0,50 m de fons. Cada mòdul té 2,50 m d'alçada per una longitud de 4,80 m i està dividit en quatre armaris, que sumen un total de 120 armaris. Cadascun d'ells compta amb set prestatges de 1,20 m de longitud, la suma de tots els quals dona un total de 1008 m lineals de prestatgeria.

També conta amb un total de sis llocs de lectura i treball, disposats de forma afrontada per aprofitar millor l'espai i separats per un vidre fixo per gaudir d'una major intimitat. Tècnicament els llocs de feina contenen amb connexió a internet, per facilitar la consulta als usuaris, que serien atesos pel personal del museu assignat a aquestes tasques que facilitaria la consulta a la biblioteca.

Encara que una gran part dels ingressos bibliogràfics de la biblioteca són les subscripcions a revistes que el museu manté amb nombroses institucions nacionals i estrangeres des de fa molts anys, així com la compra del llibres a la que el Museu destina tots els recursos possibles dins de les seves limitacions pressupostàries, s'ha de dir que la principal font d'increment de la biblioteca són els intercanvis de publicacions que museu manté establert amb altres museus, universitats, centres d'investigació, etc, tant nacionals com estrangers, que envien al museu les seves publicacions a canvi dels volums de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, que a dia d'avui ha publicat 76 volums.

Actualment es mantenen actius un total de 178 intercanvis amb institucions de l'Estat espanyol (pertanyents a totes les Comunitats Autònomes) i 116 amb centres de l'estranger, de gairebé tots els països europeus, però també amb molts altres d'arreu del món (Amèrica del Nord i del Sud, Austràlia, Japó, etc), totalitzant dos-cents noranta quatre intercanvis.

Per a la gestió d'aquest immens fons bibliogràfic i facilitar-ne la consulta, la Biblioteca del MAEF disposa del corresponent equipament informàtic, amb el software de base de dades FileMaker. En l'actualitat el fitxer de llibres i d'ingressos està completament

informatitzat, mentre que el de buidat de les revistes es du a terme quan ho permeten les tasques del museu. A dia d'avui les dades del fitxer de revistes buidades és de 221.110 registres.

S'ha de tenir amb compte que encara les noves tècniques historiogràfiques de investigació hagin evolucionat i canviat en els darrers anys a un ritme frenètic, les biblioteques tradicionals són el mitjà fonamental de tota la tasca d'investigació, tant la que es realitza dins del Museu com la que poden realitzar els investigadors i arqueòlegs que treballen a les Pitiuses. L'important qualitat dels fons bibliogràfics reunits al llarg dels darrers 100 anys de història de la nostra biblioteca permeten realitzar investigacions, escriure articles per a revistes, comunicacions per a congressos, redactar informes i memòries, etc., de manera gairebé autònoma per un investigador assentat a l'illa, sense necessitat de recórrer a préstecs d'altres biblioteques de fora més que en casos molt excepcionals.

Breument senyalarem que a més de les principals col·leccions nacionals i internacionals de revistes, disposa de una àmplia temàtica entre les que podem citar les següents matèries: Congressos, simposis i homenatges, Arqueologia general, Fonts clàssiques Prehistòria, Península Ibèrica, Egipte i Orient, Arqueologia i Història feniciopúniques, Arqueologia i Història gregues, Arqueologia i Història romanes, Arqueologia i Història de l'antiguitat

tardana, Història general, Història d'Espanya, Història Antiga, Història i Arqueologia de l'edat mitjana, Història Moderna i contemporània, Numismàtica, Mitologia, màgia i religió, Antropologia i etnografia, Art, Estudis locals dedicats a les Illes Balears i a Mallorca, Menorca i Eivissa i Formentera. També resulta especialment interessant la secció dedicada a la didàctica, la museografia i la museologia i molt especialment la selecció d'obres referides a la història local i la etnologia.

És també molt important de cara als treballs de conservació i restauració, atès que compta amb una secció bibliogràfica molt notable sobre tractaments i tècniques preventives i de restauració dels distints tipus de materials (ceràmica, metalls, fusta, os, ivori, etc.) que es conserven al Museu. Aquesta biblioteca encara que és la única especialitzada en Arqueologia, i Història per la qual cosa resulta fonamental per al estudi i investigació de Eivissa i Formentera, gràcies al seu variat fons bibliogràfic, permet també la investigació de qualsevol temàtica històrica o arqueològica.

Totes aquestes circumstàncies fan d'aquesta biblioteca una eina excepcional, poc aprofitada pel desconeixement de la seva existència per la qual cosa resulta fonamental que se la doti de personal qualificat tal i como figura al catàleg de lloc de treball de manera que permeti la seva apertura pública i la seva consulta.

PER MEMÒRIA

VÍCTOR MANUEL GUERRERO AYUSO

El passat 22 de novembre de 2017 varem conèixer el traspàs del Doctor Víctor Manuel Guerrero Ayuso, professor jubilat de la Universitat de les Illes Balears. El Dr. Guerrero havia tingut una fluida col·laboració amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera des de feia molts d'anys, sobretot en relació als seus estudis sobre la presència púnico-ebusitana a l'illa de Mallorca. Precisament fruit d'aquells inicials treballs va ser la publicació, l'any 1984, del número 11 de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa del llibre *La colonización púnico ebusitana de Mallorca. Estado de la cuestión*.

Víctor Guerrero (Badajoz 1948 - Palma 2017), Diplomant en Ciències de l'Educació, va exercir com a mestre a Badajoz, a Petra (Mallorca) i a Palma. Llicenciat en Història per la Universitat de Barcelona, el 1993 es doctorà per la UNED amb la tesi titulada *La colonización púnica de Mallorca. Bases arqueológicas para su sistematización*.

Va col·laborar com a investigador postgraduat al Museu de Mallorca, estudiant, sota la direcció del seu director el Dr. Guillem Rosselló Bordoy, els fons de les antigues excavacions de Son Oms i Cas Santamarier, i va excavar als derelictes de Cabrera III i V.

L'any 1990 es va convertir en professor de Prehistòria de la Universitat de les Illes Balears, al Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts.

La seva línia d'investigació va preocupar-se, principalment, de l'estudi de la protohistòria i la colonització púnica de Mallorca. A partir de 1979-1980 es va fer càrrec de la direcció de les excavacions arqueològiques a l'assentament púnicoebusitana de l'illot de na Guardis a la Colònia de Sant Jordi (ses Salines, Mallorca). Els resultats d'aquestes excavacions, juntament amb un programa intensiu de documentació d'altres assentaments mallorquins com es Trenc, varen proporcionar una rellevant documentació

El Dr. Víctor Guerrero impartint una conferència a Eivissa al 2005.

Foto: J.A. Riera. Diario de Ibiza

sobre la colonització púnicoebusitana de Mallorca que va obligar a una profunda revisió de la protohistòria de les illes. També va ser l'investigador principal del Grup d'Investigació Arqueobaleà de la Universitat de les Illes Balears (UIB), dirigint nombroses excavacions arqueològiques que varen permetre avançar en el coneixement dels diferents aspectes de la prehistòria balear, la cultura talaiòtica i els contactes amb la cultura feniciopúnica. Als darrers anys la seva línia d'investigació va abastar des dels orígens i primera ocupació de les illes, el calcolític, l'edat del bronze, la primera edat del ferro, els santuaris talaiòtics o els rituals funeraris a la prehistòria i, sobretot, l'anàlisi i l'estudi dels artefactes nàutics i la navegació a la prehistòria, convertint-se en un dels investigadors referents nacionals i internacionals en aquesta matèria. Fruit d'aquesta labor investigadora va ser acreditat com a catedràtic per l'ANECA el 1999 i va ser avaluador de diversos programes i projectes d'investigació de l'Agencia de Gestión de Ayudas Universitarias y de Investigación i membre de l'Istituto Italiano di Archeologia e Etnologia Navale (ISTIAEN) de Venècia, dirigint diverses tesis doctorals. Va ser membre assessor de les Comissions Tècniques i ponències de Patrimoni del Consell de Menorca. Paral·lelament a la seva tasca investigadora va desenvolupar una

activa tasca en defensa i difusió del Patrimoni arqueològic de les illes Balears, participant activament en el desenvolupament del Parc Arqueològic del Puig de sa Morisca (Calvià, Mallorca).

A Eivissa va participar a les XI i a les XVIII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica els anys 1996 i 2003.

L'any 2012 li va ser concedit el Premi Ramon Llull per la seva tasca en el coneixement, la difusió i la protecció arqueològica de Balears.

Gràcies a la seva capacitat investigadora va ser autor de nombroses publicacions en matèria de prehistòria, protohistòria i món púnic, participant com a ponent a nombrosos congressos nacionals i internacionals.

Autor de molts d'articles a revistes especialitzades, entre el seus llibres destaquen: *Los núcleos arqueológicos de Calvià* (1982); *La colonización púnica ebusitana de Mallorca. Estado de la cuestión* (1984); *El asentamiento púnico de Na Guardis* (1984); *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca* (1985); *La colònia de Sant Jordi (Mallorca). Estudios d'Arqueologia i epigrafia* (1987); *Catálogo de las ánforas prerromanas* (1992), amb Blanca Roldán Bernal; *Navíos y navegantes en las rutas de Baleares durante la prehistoria* (1993); *La colonización púnica en Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico* (1997); *El pensamiento científico en la investigación Prehistórica Balear* (1997); *Cazadores y pastores en la Mallorca prehistórica. Desde los inicios al Bronce Final* (1997); *La Mallorca prehistórica des dels inicis al bronze final* (1998); *Arquitectura y poder en la Prehistoria de Mallorca* (1999); *Cerámica a torno en la protohistoria de Mallorca (s. VI-I a.C.)* (1999); *La cova des Moro: (Manacor, Mallorca) campanyes d'excavacions arqueològiques 1995-1998* amb Bartomeu Salvà Simonet i Manuel Calvo Trias; *Arquitectura ciclòpea del Bronce balear. Análisis morfofuncional y desarrollo secuencial* (2001) amb Manuel Calvo Trias, Bartomeu Salvà Simonet; *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)* (2002) amb Manuel Calvo; *Prehistoria de la navegación: Origen y desarrollo de la arquitectura naval primigenia* (2009).

Jordi H. Fernández

JAVIER DE JUAN HERNÁNDEZ

Barcelona 1960 – Ibiza 2018

Lamentablement, este año, despedimos a un compañero, Javier de Juan Hernández. Barcelonés de nacimiento, a los pocos meses, por motivos laborales de su padre, su familia se traslada a Madrid, donde él residió durante cuarenta años. Al finalizar sus estudios, decide preparar oposiciones a la Comunidad de Madrid y consigue una plaza como funcionario de carrera en la Universidad Politécnica, allí prestó sus servicios hasta la primera mitad de 2001.

El mismo año, durante sus vacaciones en Mallorca donde residía parte de su familia, conoció a María Josefa Martínez Salvá, unos meses más tarde, deciden trasladar su residencia a Ibiza, para iniciar una vida en común. Hay que resaltar su devoción a la familia, aumentándola con la adopción de dos hijos. Estuvo muy unido a su hermano, gran aficionado a la arqueología y a la lectura de libros antiguos, afición que compartió con él junto a la música.

Javier era un hombre con un carácter muy personal, de su naturaleza peculiar destaca su seriedad y rectitud, tanto en el trabajo como en el trato con las personas y con una firmeza extraordinaria en lo que creía su deber.

Inicia su vinculación con el Museo Arqueológico de Ibiza en 2004 realizando la labor de vigilancia y recepción de visitantes. Desde 2010 a 2012, período donde coincide el cierre al público de las dos sedes del Museo, realizó trabajos en la biblioteca, uno de sus lugares preferidos, entre libros.

El pasado mes de agosto falleció dejando un marcado recuerdo entre el personal del museo que coincidieron con él en este período de su vida.

Josefina Pavón Moya

EL ESCARABEO PROCEDENTE DE IBIZA MAC 9334

Francisca Velázquez

Grupo de Investigación Ibiza Púnica (F-073 UAM)

RESUMEN: En el presente artículo revisamos las características tipológicas e iconográficas de un escarabeo procedente de Ibiza, hallado en un contexto fenicio-púnico desconocido, actualmente en el MAC-Barcelona con número de Inventario 9334. Del resultado de este análisis se desprende que los paralelos encontrados para este ejemplar se localizan en Egipto y Palestina, en una cronología del segundo milenio antes de Cristo. Por tanto, la aparición en Ibiza de este escarabeo en una datación que no puede superar los comienzos del primer milenio, genera un interrogante para el que proponemos algunas respuestas.

SUMMARY: In the present paper we review the typological and iconographic characteristics of a scarab from Ibiza, found in an unknown Phoenician-Punic context, currently in the MAC-Barcelona with Inventory number 9334. From the result of this analysis it is clear that the parallels found for this specimen are located in Egypt and Palestine, in a chronology of the second millennium before Christ. Therefore, the appearance in Ibiza of this scarab in a dating that can not surpass the beginnings of the first millennium generates a question for which we propose some answers.

1. INTRODUCCIÓN

Los escarabeos son una reproducción en diversos materiales y pequeño tamaño del escarabajo sagrado egipcio, representado fundamentalmente por el *Scarabaeus sacer*, tallado o modelado sobre una pequeña base elíptica, que a menudo es soporte de inscripciones, elementos decorativos, imágenes o escenas figuradas (Fig. 1). Suelen presentar una perforación longitudinal para facilitar su engarce o enfilado.

Acaso ya en época prehistórica se había observado en Egipto el singular modo de proceder del escarabajo, rodando cuidadosamente sobre el

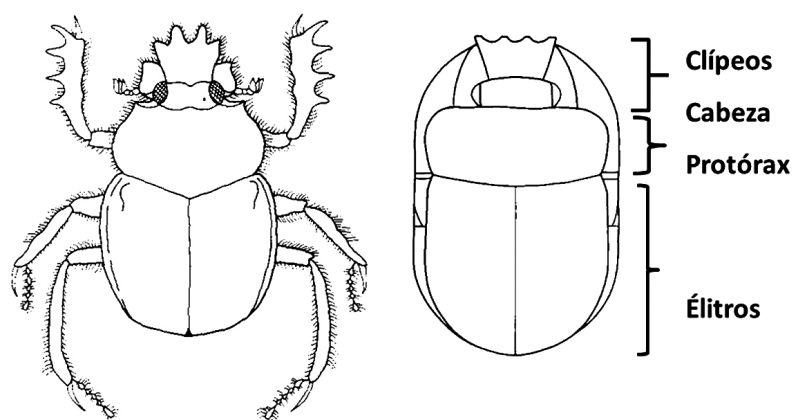

Figura 1. Dibujo comparativo entre un *Scarabaeus sacer* y un escarabeo, incluyendo la nomenclatura utilizada en el texto

suelo bolas de estiércol en cuyo interior se hallaban ocultos sus huevos. Cuando las larvas surgían daban la sensación de reproducirse «espontáneamente», al igual que sucedía con el dios solar de la mañana. Así, para los egipcios este coleóptero solo podía ser la manifestación del dios creador «nacido por sí mismo», motivo por el cual se le consideró sagrado y fue objeto de adoración. Los egipcios no sólo creían en su fuerza creadora de vida, sino que al mismo tiempo veían en él la garantía de una continua renovación de la misma, por lo que tanto los vivos como los muertos confiaban en su poder. Por estas razones, el escarabeo fue usado como amuleto durante el tiempo de vida y también como protección para el Más Allá.

Surgidos como amuletos a comienzos del Primer Período Intermedio (c. 2150-2025 a. C.), es solo en el Reino Medio (c. 2025-1700 a. C.) cuando fueron utilizados como sellos, sirviéndose para este fin de los diseños e inscripciones de sus bases, pero siempre manteniendo su función apotropaica original, que continuará hasta su desaparición en Época Ptolemaica.

Desde Egipto los escarabeos se difundieron por la franja costera próximo-oriental en el segundo milenio antes de Cristo, siendo incorporados a partir del Bronce Medio (c. 1700-1500 a. C.) al acervo cultural de la zona cananea, donde fueron profusamente imitados por talleres autóctonos que aportaron nuevas iconografías de origen levantino.

En el primer milenio antes de Cristo los escarabeos, tanto genuinamente egipcios como sus imitaciones e innovaciones foráneas, se encuentran ampliamente extendidos por todo el ámbito mediterráneo, llegando a la zona centro-occidental debido fundamentalmente al asentamiento de los fenicios en sus costas.

En la isla de Ibiza existe una abundante muestra de este tipo de piezas, siendo tras Cerdeña y Cartago, el ámbito fenicio-púnico en el que han sido realizados un mayor número de hallazgos, concentrándose los mismos en la necrópolis del Puig des Molins, ubicada en la actual ciudad de Ibiza.

Figura 2. Foto del esquema dorsal y la base del escarabeo MAC 9334

2. CARACTERÍSTICAS DEL ESCARABEO MAC9334

En este artículo vamos a revisar las características de un escarabeo procedente de Ibiza, aunque debido al desconocimiento de las circunstancias de su hallazgo, no podemos aportar ningún dato más concreto acerca de su contexto de aparición. El ejemplar se encuentra actualmente custodiado en el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, y le denominaremos, de acuerdo a las siglas de esta institución y el número de inventario con el que en ella figura, como MAC 9334 (Fig. 2).

2.1. Estudios previos

La bibliografía general sobre los escarabeos localizados en Ibiza es abundante y prácticamente todos los ejemplares actualmente conocidos han sido objeto de publicación (Baqués, 1974; Gamer-Wallert, 1978; Fernández y Padró, 1982; Boardman, 1984; Velázquez *et alii*, 2015), aunque con distintos grados de profundización en su estudio.

El escarabeo revisado, MAC 9334, ha sido tratado por diferentes autores. En primer lugar, fue mencionado brevemente por M. Almagro (1946) en la enumeración que llevó a cabo de los escarabeos ibicencos localizados en el entonces Museo Arqueológico de Barcelona. Posteriormente, fue incluido por L. Baqués (1974) en su estudio de los escarabeos de esteatita y distintas composiciones vítreas procedentes de Ibiza, así como por I. Gamer-Wallert (1978) en su análisis de los objetos egipcios y egiptizantes localizados en la Penín-

sula Ibérica. Por último, ha sido recogido en el estudio realizado por A.F. Gorton (1996) sobre los escarabeos egipcios y egiptizantes de esteatita, fayenza y pasta, dispersos por enclaves del Mediterráneo, aparecidos en contextos que pueden datarse en la primera mitad del primer milenio antes de Cristo.

2.2. Material

Los escarabeos hallados en Ibiza pueden dividirse para su estudio en dos categorías según su material de composición. En la primera se incluyen los elaborados en piedras duras, cornalina, ágata, calcedonia y fundamentalmente en el denominado “jaspe verde”, que según estudios recientes podríamos calificar como un metabasalto verde (Velázquez *et alii*, 2015: 31-52; Velázquez y López-Grande, 2016: 191-203), cuyo número puede alcanzar las doscientos cincuenta piezas. La otra categoría responde a los escarabeos realizados en otras materias, entre las que podemos distinguir piedra blanda como la esteatita, y distintos compuestos vítreos como la fayenza o la pasta vítrea, caracterizados por presentar en su base iconografías de tipo más genuinamente egipcio, su número no llega a cincuenta ejemplares.

El escarabeo analizado pertenece a este último grupo, siendo su material de elaboración probablemente la esteatita, un material de tonalidad gris, gris verdosa o marrón, constituida casi por completo de talco, un mineral perteneciente al grupo de los silicatos. Su fórmula es $Mg_3Si_4O_{10}(OH)_2$ con una composición cuantitativa de MgO 31,7%, SiO_2 63,5% y H_2O 4,8%.

Este material es fácilmente exfoliable, de superficie lustrosa y posee un tacto suave descrito como “jabonoso”. Se caracteriza por ser extremadamente blando, 1 en la escala de Mohs, propiedad que permite tallar los diseños simplemente con un instrumento de punta afilada.

Sin embargo la esteatita, aunque incombustible, al ser sometida a la acción del fuego pierde el agua, pasando su fórmula química a ser $MgSiO_3$, convirtiéndose en ensteatita un material con una dureza más elevada, que puede llegar a 5 en la escala de Mohs, y por tanto su comportamiento

es más resistente. Es muy probable que la mayor parte de los escarabeos tallados en esteatita hayan sido sometidos a este proceso, coincidiendo con la incorporación del vidriado, cuyos restos muestran todavía algunos ejemplares.

No ha sido posible realizar análisis químicos para determinar las características del material de este ejemplar ibicenco, por lo que no podemos asegurar con completa certeza su adscripción. Sí hemos documentado dos análisis mediante difracción de Rayos X llevados a cabo en otros escarabeos que presentan similares características. El primero sobre un ejemplar procedente de la tumba I de Lagos (Vélez-Málaga, Málaga) (Aubet *et alii*, 1991: 32-42), y el segundo en tres piezas halladas en la necrópolis de Monte Sirai (Cerdeña) (Guirgis *et alii*, 2010: 114-116, Fig. 20, MSN06-1497 y MSN07-1571 y 1572). En ambos casos la identificación ha sido positiva, se trata de esteatita sometida a la acción del fuego o ensteatita, denominación que ya comienza a utilizarse sustituyendo a la anteriormente referida.

No obstante, análisis químicos llevados a cabo en fecha contemporánea sobre tres ejemplares aparentemente de esteatita procedentes de dos museos de Lovaina (Bélgica), han sorprendido con sus resultados al no tratarse de talco sino de un compuesto elaborado artificialmente (“composite”) (Boschloos, 2014 a: 3), que podría estar imitando en algunos ejemplares este tipo de piedra blanda.

2.2.1. Distribución de los escarabeos de esteatita

La esteatita es un material empleado en Egipto desde el Período Badariense para la producción de cuentas, siendo también el más utilizado para la elaboración de escarabeos en el Reino Medio y Segundo Período Intermedio (en adelante SIP), disminuyendo su presencia en el Reino Nuevo, ante la competencia de materiales como la fayenza (Keel, 1995: 147-148).

Fuera de Egipto, en el Mediterráneo oriental se documenta la presencia de escarabeos de esteatita en el segundo milenio antes de Cristo. Los primeros

hallazgos se detectan en Biblos, se trata de ejemplares egipcios datados a comienzos de la Dinastía XII (Ben-Tor, 1998: 1-17). Posteriormente, un gran cúmulo de hallazgos tiene lugar en asentamientos del Bronce Medio Palestino (1700-1500 a. C.), a partir de la Dinastía XIII y fundamentalmente en época de la Dinastía XV o Hicsa. Su número tan abundante y los diseños tan característicos de sus bases, con aspectos egiptizantes e innovaciones de carácter levantino, han llevado a diferentes autores a considerados en su mayoría fruto de talleres ubicados en la zona, en contacto con los gobernantes hicsos del Delta (Ben-Tor, 2011: 23-30).

Con el surgimiento del Reino Nuevo se continúa en Palestina la elaboración de los precedentes escarabeos. Es a partir de las actuaciones en la zona de Tutmose III, cuando se hace patente la importación de ejemplares egipcios de la Dinastía XVIII en los contextos próximo-orientales del Bronce Tardío. Su cantidad se incrementa en época ramésida, no existiendo prácticamente producción autóctona de escarabeos en estas etapas (Ben-Tor, 2011: 32-37).

En la primera mitad del primer milenio, también contamos con hallazgos de escarabeos de esteatita con tipología egipcia en distintos yacimientos próximo-orientales, como en las necrópolis de Akhziv y Tiro Al-Bass, o en los asentamientos de Beth Shemet, Tell Sukas y otros sitios levantinos.

También de esta primera mitad son los hallazgos de Chipre, procedentes de necrópolis como la de Amathonte, santuarios como el de Agia Irini o sitios como el de Kition.

En el ámbito fenicio-púnico del Mediterráneo centro-occidental los escarabeos de esteatita de tipología egipcia se detectan en Cartago, probablemente ya a finales del siglo VIII y comienzos del VII a. C. También es probable que puedan datarse en los siglos VII-VI a. C. ejemplares hallados en Tharros (Cerdeña), Sicilia e Ibiza. En estos siglos también pueden fecharse escarabeos procedentes de contextos de necrópolis de la Península Ibérica, como los aparecidos en Lagos (Vélez-Málaga, Málaga), La Joya (Huelva) o Villaricos (Baria, Almería).

2.3. Descripción del escarabeo

MAC 9334

Material: Probablemente esteatita con restos de vidriado.

Medidas: 2,35 x 1,65 x 1 cm.

Técnica: Esquema dorsal tallado con los escasos detalles anatómicos realizados mediante profundas incisiones. La figuración de la base aparece grabada con incisiones más someramente marcadas.

Estado de conservación: Bueno, la pieza se conserva completa, aunque el vidriado casi ha desaparecido.

Circunstancias del descubrimiento: Desconocidas. Actualmente en la colección del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, núm. Inv. 9334.

Bibliografía: Baqués, 1974: 118-119, núm. 24; Gamer-Wallert, 1978: 163, núm. B 18, Fig. 68, Lám. 48 a-b; Feghali Gorton, 1996: 15, Tipo IV, núm. 1.

Descripción:

El esquema dorsal se corresponde con una espalda lisa, presentando únicamente dos pequeñas incisiones triangulares laterales para insinuar la división entre el protórax y los élitros, careciendo de la línea de separación entre éstos.

La cabeza está formada por un triángulo equilátero, en cuyo vértice superior se introducen unos clipeos totalmente esquemáticos que muestran también forma triangular.

En los laterales, la representación de las patas del coleóptero es casi inexistente, solo las traseras aparecen subrayadas por una línea diagonal.

Perforación longitudinal.

Base: Escena vertical enmarcada por línea simple incisa. En su interior, rodeando la base, aparece una cenefa en forma de orla compuesta por seis pseudoespirales o volutas entrelazadas entre sí, tres al lado derecho y tres al izquierdo. La terminación final de las dos superiores y de las dos inferiores, conectan ambos lados mediante una línea que adopta las respectivas formas del borde del escarabeo.

En el interior se representan cinco signos, uno de mayor tamaño en la parte superior, dos en la media y dos en la inferior, sin que su colocación sea simétrica. De ellos el inferior izquierdo puede identificarse sin problemas con el signo jeroglífico *ḥnh* trazado de forma esquemática (Gardiner, 1982: 508, S34), que se interpreta en la lengua egipcia como “vivir” y sus derivados. Los cuatro restantes aunque poseen características asimilables a este mismo signo, un óvalo superior con línea horizontal sobresaliente en su parte inferior, el siguiente tramo formado por un triángulo, difiere de la forma egipcia usual de representar este signo en los escarabeos.

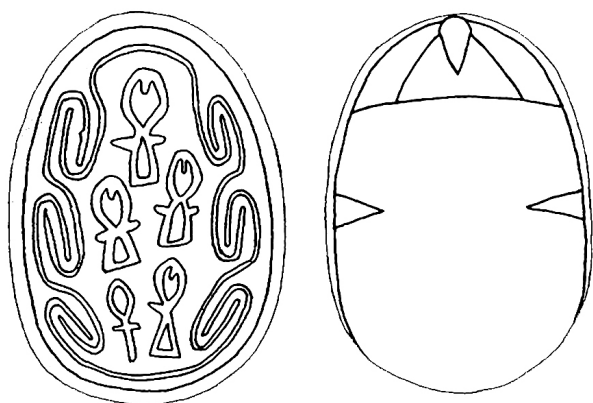

Figura 3. Dibujo del esquema dorsal y la base del escarabeo MAC 9334. (Dibujo en A. F. Gorton, 1995: 15, núm. 1)

2.4 Análisis tipológico (Fig. 3)

2.4.1. Esquema dorsal

El esquema dorsal del escarabeo presenta unas características muy peculiares, al no tener más que dos pequeños triángulos laterales para marcar la división entre el protórax y los élitros, y carecer de la línea de separación entre éstos. Esta última característica le incluye en el tipo O establecido en el estudio tipológico realizado por O. Tufnell (1984: 34-35, Fig. 13) sobre los escarabeos de tipología egipcia pertenecientes a una cronología del Reino Medio y SPI, seguidas actualmente, con algunas puntualizaciones, por estudiosos de estos objetos como O. Keel (1995) y D. Ben Dor (2007).

También la cabeza triangular, en la que se introducen unos clipeos totalmente esquemáticos, puede asemejarse al tipo D9 de la clasificación de Tufnell (1984: 32, Fig. 12).

Por último la representación de las patas, casi inexistente, solo insinuándose ligeramente las traseras, se asimila con el tipo e5 señalado por Tufnell (1984: 36-38, Fig. 14).

Todos estos parámetros del escarabeo ibicenco se corresponden con rasgos característicos presentes en escarabeos de esteatita que pueden ser datados en el Reino Medio y SPI, tanto localizados en Egipto como en diferentes contextos del Bronce Medio Palestino.

Es difícil atribuir períodos concretos que se correspondan con esquemas dorsales determinados, puesto que éstos pueden prolongarse en el tiempo e incluso volver a reproducirse después de largos períodos de incomperecencia. Sin embargo, el correspondiente al ejemplar analizado por su tipología tan peculiar, podemos considerarlo característico de escarabeos pertenecientes a los períodos señalados.

Un problema aparte es la utilización de este esquema dorsal en ejemplares arcaizantes datados en épocas posteriores (Keel, 1995: 58-59).

2.4.2. Iconografía de la base

En el análisis del esquema iconográfico del escarabeo, podemos distinguir dos diferentes elementos compositivos: la orla que rodea la base y los signos que aparecen en su interior.

La orla de pseudoespirales o volutas está ampliamente constatada en estas piezas. Se trata del tipo 7B3(ii)a de la clasificación propuesta por Tufnell para los diseños existentes en los escarabeos, cuya elaboración se data en el Reino Medio y SPI, hallados tanto en Egipto como en asentamientos del Bronce Medio Palestino (Tufnell, 1984: 28-31, 129, Lám. XXXI).

Resulta difícil señalar los comienzos de una determinada iconografía representada en un escarabeo, debido a que en ocasiones estas piezas pueden haber sido elaboradas en una fecha anterior a la del contexto de su hallazgo. Sin embargo, en el caso del

tipo iconográfico que nos ocupa, varios ejemplares similares han sido localizados en tumbas de mujeres pertenecientes a la realeza faraónica de finales de la Dinastía XII.

Dos escarabeos de amatista finamente trabajados presentando tres pseudoespirales o volutas enlazadas a cada lado, formaban parte de las joyas de la reina Weret II (c. 1850 a. C.) esposa de Senusert III (c. 1878-1840 a. C.), halladas en su tumba ubicada en la Pirámide 9 del complejo funerario de este monarca en Dashur (Oppenheim, 1995: 10-12; Ben-Tor, 2004: 17-33, Figs. 1-8).

En ambos ejemplares las dos filas de pseudoespirales surgen de la base del escarabeo, acabando en su parte superior con dos líneas terminadas en pequeñas protuberancias que no llegan a unirse, y que podrían identificarse con cabezas de serpientes o capullos de loto, quizás ejemplificando cuál era la identidad original de esta iconografía. En su interior las espirales flanquean caracteres jeroglíficos con el nombre de Amenemhat II (c. 1919-1885 a.C.).

Se han aportado diferentes opiniones sobre si estos escarabeos habrían sido elaborados en época contemporánea a este faraón o algo posteriormente, quizás en la época de Amenemhat III (c. 1840-1813 a. C.) (Ben-Tor, 2004: 19-23). Estas discusiones no influyen a la hora de constatar la presencia de este motivo iconográfico en una fecha tan temprana como la D. XII.

Existen otros ejemplares también datados en esta dinastía, como un escarabeo muy similar al anterior llevando el nombre de Amenemhat III, encontrado en el tesoro perteneciente a la princesa Sithathoriunet en el complejo funerario de Senusert II en el-Lahun (Fig. 4), o un ejemplar con solo dos pseudoespirales o volutas a los lados, procedente del enterramiento de la princesa Sithathor en Dahshur, mostrando el nombre de Senusert III (Ben-Tor, 2004: 23, Figs. 15-18).

El origen de este motivo hay que buscarlo en diferentes tipos de espirales y volutas circulares o alargadas, que siguiendo una misma dirección o contrapuestas, son habituales en los comienzos de la Dinastía XII, por ejemplo en los escarabeos localizados en Biblos, datados en esta cronología (Keel, 1995: Dib. 8; Ben-Tor, 1998: 1-17).

Figura 4. Base de escarabeo con el nombre de Amenehat III localizado en la tumba de Sithathoriunet en el-Lahun D. XII. MM 16.122. (Foto Metropolitan M.)

A finales de esta dinastía, estas volutas ya han evolucionado hacia distintas composiciones: así, unidas una detrás de otra, pueden rodear completamente el exterior de la base del escarabeo, a modo de orla, o también agruparse en sus laterales en composiciones simétricas de dos, tres o cuatro unidades. En este caso, las partes superior e inferior del escarabeo pueden quedar libres o más usualmente aparecer delimitadas mediante líneas que siguiendo la curvatura de la base, unen las respectivas volutas de ambos laterales, como ocurre en el ejemplar ibicenco. Se trata de un motivo que tendrá amplia repercusión en la Dinastía XIII y SPI, así como en los escarabeos procedentes de asentamientos del Bronce Medio Palestino.

Como en el caso que nos ocupa, es usual que las volutas rodeen signos jeroglíficos. Éstos pueden formar inscripciones con el nombre de faraones del Reino Medio, Dinastías XII y XIII y de los gobernantes hicsos del SPI, así como de reinas, príncipes y princesas de estos períodos (Fig. 5). También se incluyen en un importante número de ejemplares nombres personales, algunos de los cuales conocemos que son funcionarios porque se mencionan sus títulos (Fig. 6).

En otros ejemplares los signos jeroglíficos pueden llegar a formar alguna breve oración, pero más usualmente aparecen signos considerados por sí mismos de buenos deseos, buen augurio, etc. Los más utilizados son el *nfr* (Gardiner, 1982: 465, F35,

Figura 5. Base de escarabeo con inscripción jeroglífica del rey hicsu Sheshi (c. 1700-1650 a. C.).SPI. MM 30.8.462. (Foto Metropolitan M.)

Figura 6. Base de escarabeo con orla e inscripción jeroglífica con el nombre y cargos del magistrado Nebrasahwry. Reino Medio. MM. 10.130.286. (Foto Metropolitan M.)

Figura 7. Base de escarabeo con el signo jeroglífico nefer en el interior de la orla. SPI. MM. 22.1.164. (Foto Metropolitan M.)

bueno, bello) y el nh , ya juntos o por separado, pudiendo aparecer más de un ejemplar dispersos u ordenados simétricamente (Fig. 7).

Sin embargo no hemos localizado ningún escarabeo idéntico al analizado, mostrando en su interior cinco signos, uno de ellos claramente identificado con un nh y otros cuatro con la parte superior muy similar, pero la inferior realizada de forma triangular, hecho no habitual en la ejecución de este signo en los escarabeos.

No obstante, revisando la iconografía del nh en ejemplares propiamente egipcios datados en el Reino Medio y SPI, hemos comprobado que en algunos casos este signo puede estar representado de la forma que se muestra en la pieza analizada (Fig. 8).

Contamos con ejemplos de este tipo ya en los escarabeos localizados en la denominada “jarra Montet” (Keel, 1995: 26, Dib. 8, núm. 27), cuyo contenido se data a comienzos de la Dinastía XII. Esta forma de representación continuará su presencia a lo largo del Reino Medio (Ben-Tor, 2007: Lám. 1, núm. 27, Lám. 2, núm. 22, Lám. 6, núms. 40, 43, Lám. 10, núms. 30, 38, 46), encontrándose también en el SPI, como un ejemplar procedente de Tell el-Dab’a (Ben-Tor, 2007: Lám. 30, núm. 2).

Otra posibilidad sería la vinculación de esta manera de ejecutar el signo nh con el origen no egipcio del escarabeo, aspecto que exponemos en el siguiente apartado.

3. ORIGEN

Estudios recientes parecen demostrar que gran parte de los escarabeos localizados en Palestina que cuentan con iconografías derivadas de prototipos del Reino Medio, fundamentalmente de su última etapa (finales de la Dinastía XII y Dinastía XIII), como la que presenta el escarabeo ibicenco, habrían sido elaborados en la zona del sur de Palestina, coincidiendo con el auge de las relaciones establecidas con los gobernantes hicsos de la Dinastía XV, cuyo origen sería probablemente este territorio. Un tipo semejante de escarabeos también estaría siendo elaborado en talleres ubicados en alguna ciudad de Delta, probablemente Tell el Dab’a (Ben-Tor, 2007: Láms. 30-31).

Figura 8. Base de escarabeo con signo jeroglífico 'nj representado con la parte inferior triangular. Reino Medio-SPI.MM. 26.7.573. (Foto Metropolitan M.)

Figura 9. Base de escarabeo presentando en la parte superior dos signos jeroglíficos nefer flanqueando al signo 'nj, y en la inferior un signo s' con otros dos 'nj. Los tres signos 'nh presentan la parte inferior con tendencia triangular. Reino Medio. MM 15.3.170. (Foto Metropolitan M.)

Estos escarabeos presuntamente producidos en la zona palestina, presentan ciertas peculiaridades como la aparición de lo que podría denominarse pseudojeroglíficos. Se trata de signos que quieren imitar los jeroglíficos egipcios pero que en muchas ocasiones están mal trazados, o tienen peculiaridades que hacen pensar que el grabador no conoce este sistema de escritura (Ben-Tor, 2009: 83-100).

Una de estas deformaciones se refiere al signo jeroglífico s3 (Gardiner, 1982: 523, V18) que tiene el significado de "protección", signo en forma de lazo, cuya parte superior es similar al 'nh mientras que sus terminaciones finales se abren formando un triángulo (Fig. 9), cuya línea base puede aparecer cerrada en escarabeos presuntamente elaborados en Palestina (Ben Tor, 2007: Láms. 50-90 *passim*) (Fig. 10).

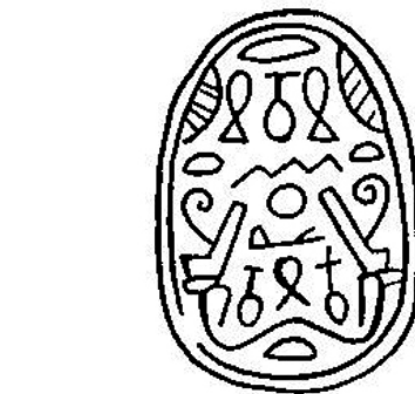
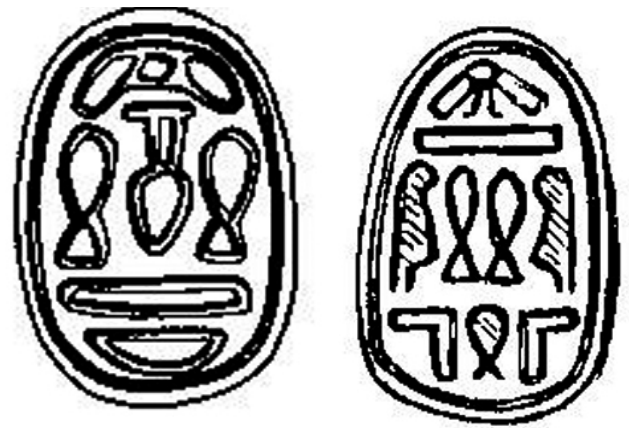

Figura 10. Bases de escarabeos mostrando signo 'nj abiertos y cerrados en su parte inferior. (Ben-Tor, 2007: Láms. 51,44, 51,53 y 53,13)

Entre ambas partes este signo posee una pequeña línea horizontal interior que normalmente no se representa en los escarabeos, pero que aparece en algunos ejemplares egipcios, incluso sobresaliendo por ambos extremos (Ben-Tor, 2007: Lám. 7, núm. 31, Lám. 9, núm. 13, Lám. 28, núm. 9) (Fig. 11). Este hecho también se constata en escarabeos palestinos (Niccacci, 1980: Láms. 6 y 12, núm. 199; Ben-Tor, 2007: Láms. 50, núm. 26 y 53, núm. 35), dando lugar a deformaciones similares a las existentes en los signos del escarabeo ibicenco, pudiendo llegarse a una confusión entre ambos signos jeroglíficos (Ben-Tor, 2007: Lám. 52, núm. 51).

Otra explicación para esta problemática, que manifestaría el origen levantino del escarabeo analizado, sería la similitud de la realización de sus cuatro posibles signos 'nh, con la forma que este símbolo muestra en cilindros sellos sirios del II milenio (Fig. 12).

No es pues, totalmente inusual, la forma que presentan estos probables signos 'nh del escarabeo

ibicenco, y existen diferentes teorías que pueden suministrar datos sobre la presencia de esta característica.

Por tanto, de acuerdo a la información aportada, este escarabeo podría ser identificado como un ejemplar realizado en un contexto del Bronce Medio Palestino, siguiendo modelos egipcios de finales del Reino Medio.

4. DATACIÓN

Sin embargo, si consideramos este origen, la cronología de este escarabeo ibicenco es problemática. Casi un milenio separaría su elaboración de su posible contexto de aparición, un yacimiento fenicio-púnico en Ibiza, posiblemente la necrópolis del Puig des Molins, cuya cronología más antigua actualmente no supera el siglo VII a. C. ¿Cómo podrían conjugarse ambos datos?

Podemos considerar que a pesar del rompimiento que supone la expulsión de la Dinastía Hicsa y la llegada al poder de la Dinastía XVIII, hallazgos en yacimientos palestinos datados en la primera época de esta dinastía, indican que pudo existir una continuidad en las tipologías de algunos de los escarabeos elaborados en la anterior etapa. Es con la expansión llevada a cabo por Tutmose III en la zona, cuando los escarabeos egipcizantes realizados en talleres autóctonos habrían sido sustituidos por los escarabeos genuinamente egipcios de las Dinastías XVIII y XIX, con gran implantación en este territorio.

Incluso, algunos autores consideran que ciertos tipos del Reino Medio, fueron reproducidos en época ramésida (Ben-Tor, 2012: 5), pero aun así el hiato cronológico seguiría siendo importante.

Otra posibilidad sería la recuperación de estos escarabeos del segundo milenio en tumbas y otros contextos en fecha muy posterior a su elaboración y utilización, poniéndolos de nuevo en circulación.

Este hecho no es nada nuevo para Egipto, donde por ejemplo conocemos que vasos del Reino Antiguo aparecieron en contextos del TPI (Molinero, 1996: 235). Ciñéndonos al caso de este tipo de escarabeos, tenemos constancia de un ejemplar procedente de Heracleópolis Magna, que presenta una

Figura 11. Base de escarabeo procedente de Al-Lisht. En la parte superior sobre una línea de apoyo signo jeroglífico s^c o ᶜnj. En la parte inferior signo s^c flanqueado por dos ᶜnj, Reino Medio. MM 09.180.943. (Foto Metropolitan M.)

Figura 12. Cilindro-sello de origen sirio. En su interior se representa un signo ᶜnj entre una divinidad y una enorme serpiente. c. 1800-1700 a. C. MM 1985.357.6. (Foto Metropolitan M.)

orla similar a la del escarabeo ibicenco flanqueando el nombre de un funcionario. Datado en la Dinastía XIII, fue hallado en una tumba del TPI, aunque debido a la reutilización del lugar como necrópolis, la investigadora considera que habría sido depositado allí en el SPI (Pérez Die, ed., 2010: 485-486, fotos 567-568).

Casos similares también se observan en Palestina con escarabeos tipológicamente encuadrados en el Bronce Medio, localizados en contextos posteriores, como los hallazgos procedentes de Tel Kinrot, un yacimiento datado ya en el Hierro IB

(Münger, 2007: 81-101). Más distanciado cronológicamente es el ejemplar fechado por B. Brandl en el Bronce Medio IIC/D. XV, que formaba parte de un collar, junto con un cilindro-sello sirio también de esta misma época, localizado en un enterramiento romano en Moza (Brandl, 1996: 7-14, Fig. 1).

Tampoco es nueva la aparición de materiales egipcios de mayor antigüedad en contextos más recientes en el marco de las colonias fenicias del Mediterráneo, como por ejemplo los vasos egipcios de alabastro hallados en la necrópolis Laurita (Almuñécar) (Pellicer, 2007), y fundamentalmente el vaso de piedra con inscripción del faraón hicsu Apofis (Molina y Padró, 1983: 284-287). Estos vasos, podrían ser fruto de un comercio regular anterior de Egipto con la zona Levantina, donde como material lujoso habrían permanecido hasta su llegada a la Península Ibérica, pero también se podría hipotetizar con su condición de producto del comercio de objetos aparecidos casualmente, o saqueados, procedentes de antiguas tumbas egipcias.

Es un hecho que esta problemática planteada por el escarabeo ibicenco no es *un unicum*, incluso otros ejemplares con idéntico tipo de pseudoespirales o volutas rodeando signos jeroglíficos han aparecido en Sicilia, Agia Irini (Chipre) y Lachish (Palestina) en contextos del primer milenio a. C. (Gorton, 1996: 15-16, Tipo IV, núms. 3, 5, 6, 8) (Fig. 13). Se trata de ejemplares que también se asimilan a los elaborados en el Bronce Medio Palestino IIB-C (c. 1700-1500 a. C.) (Ben-Tor, 2009: 83-100).

Así mismo, especímenes presentando otros tipos iconográficos usuales en escarabeos del SPI, aunque diferentes al estudiado en este artículo, algunos de ellos procedentes de la misma Ibiza, actualmente en proceso de estudio (MAC 9335, 9338 y MAN 38248), presentan un problema similar. Por tanto, el ejemplar analizado es uno más de la significativa cantidad de escarabeos cuya iconografía responde a modelos del SPI, localizados fundamentalmente en asentamientos del ámbito cultural fenicio de la primera mitad del primer milenio a. C.

Para ofrecer una solución a este problema, diferentes autores como E. Gubel (1993), O. Keel y S.

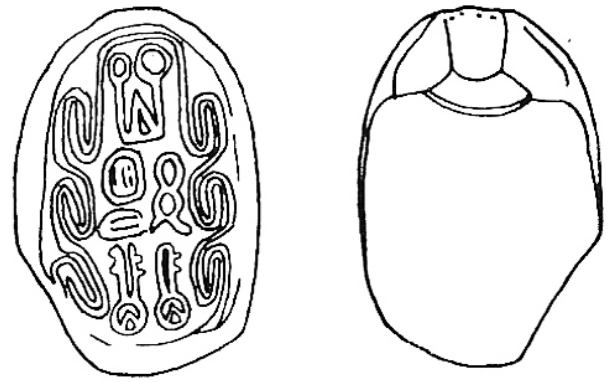

Figura 13. Dibujo de esquema dorsal y base de un escarabeo procedente de Sicilia. Museo de Palermo. (Dibujo en A. F. Gorton, 1995: 15, núm. 3)

Münger (2003) y V. Boschloos (2014 b), consideran la existencia de talleres de cronología contemporánea a la aparición de estos ejemplares ubicados en Levante. En ellos se copiarían los tipos iconográficos anteriores y se repetirían e incrementarían las deficiencias en la realización de los signos jeroglíficos. En estas circunstancias, sí podría considerarse la idea de algunos autores que han estudiado este escarabeo ibicenco, de que la deformación del signo *nh* podría deberse a la influencia de la representación actualmente identificada con el “signo de Tanit”, presente en el mundo fenicio-púnico (Baqués, 1974: 119; Gorton, 1996: 16).

Sin entrar en el estudio de estos talleres, mencionaremos que no hemos localizado ningún ejemplar similar al ibicenco en el conjunto de escarabeos pertenecientes al “Neo Hykso Lotos-Kopfschild Gruppe” (Keel y Münger, 2003: Fig. 1 a-c), cuyo taller se ubicaría en el sur de Palestina entre los siglos VIII-VII a. C., y seguiría con bastante precisión, incluso en el esquema dorsal, la copia de los modelos antiguos.

Tampoco en el denominado grupo “pseudo-Hykso” (Gubel, 1993: 110-111), de tradición más fenicia en su esquema dorsal y composición iconográfica, ubicado en la zona sur de Fenicia (sur del actual Líbano y norte de Israel), datado en los siglos IX-VIII a. C.

Ni en el taller propuesto por Boschloos (2014 b: 5-36), denominado “Tyrian Group”, ubicado más al norte de Fenicia, en la zona de Tiro, que aunque difieren los esquemas dorsales, sí existen motivos que presentan espirales, círculos concéntricos y

dibujos vegetales que podrían recordar iconografías anteriores. Podemos mencionar que algunos escarabeos de este presunto taller tienen interesantes peculiaridades, como la realización del signo *s3* de forma similar a la existente en los escarabeos del Bronce Medio, que hemos mencionado anteriormente como una de las posibles causas de la heterodoxa realización de los cuatro signos del escarabeo ibicenco (Boschloos, 2014 b: Láms. 1,4 y 6,1) (Fig. 14).

En cualquier caso, es interesante la posibilidad de que talleres del ámbito cultural fenicio estuvieran elaborando escarabeos que, junto a iconografías egipcizantes más propias de este ámbito, presenten tipos inspirados en ejemplares anteriores localizados en la zona palestina.

Sin embargo, hasta el momento, no podemos aportar para la elaboración de nuestro ejemplar una cronología más contemporánea con la fecha de su hallazgo, quizás estudios posteriores puedan aportar novedades a la problemática de este tipo de escarabeo.

Lamentablemente tampoco es posible establecer la fecha de su llegada a Ibiza al carecer de cualquier información sobre su hallazgo. Los datos contextuales de los escarabeos hallados en el Mediterráneo centro-occidental que poseen paralelos iconográficos en el Período Hicso/Bronce Medio Palestino, son escasos, aunque la información apunta a fechas altas dentro del primer milenio a. C., entre los siglos VIII-VII a. C. (Gorton, 1996: 9-18). Quizás esta última fecha podría ser la considerada para nuestro ejemplar.

CONCLUSIONES

El escarabeo revisado MAC 9334 por el tipo de su esquema dorsal y de la orla que rodea su base podría haber sido elaborado en Egipto en una cronología entre la Dinastía XIII y el SPI. No obstante debido a los heterodoxos signos representados en su interior, nos decantamos por considerar su posible origen en un taller perteneciente al Bronce Medio Palestino (1700-1500 a. C.) que elaboraría escarabeos siguiendo modelos de finales del Reino Medio. Su deposición en Ibiza en la primera mitad

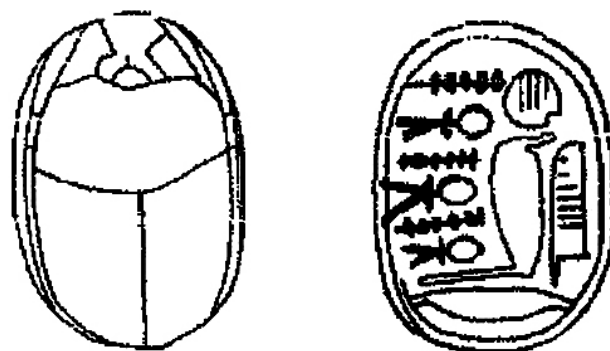

Figura 14. Dibujo de esquema dorsal y base de un escarabeo procedente de Kiton (Chipre)
(Dibujo en V. Boschloos, 2014b: 27, Lám. 6.1)

del primer milenio antes de Cristo, supone un desfase cronológico que plantea una importante problemática.

Resumiendo brevemente, dos son las opciones que podemos plantear para la resolución de esta problemática: ¿Escarabeos recuperados, elaborados varios centenares de siglos antes y vueltos a poner en circulación, o existencia de talleres que elaborarían copias arcaizantes de estos ejemplares?

Terminamos con un aspecto que nos gustaría destacar, la aparentemente falta de continuidad de las características tipológicas e iconográficas de esta clase de escarabeos a lo largo de casi mil años, sin que se constate su presencia en Egipto, ni en Palestina. Esta ausencia nos hace reflexionar sobre un aspecto, para hacer una copia fiel es necesario conocer el original, y entonces podría ser que la disyuntiva planteada anteriormente no existiera, sino que las dos opciones pudieran ser complementarias.

BIBLIOGRAFÍA

- ALMAGRO BASCH, M. (1945): "La Colección de piedras entalladas del Museo Arqueológico de Barcelona". *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* V, pp. 67-69.
- AUBET, Mª E. *et alii*. (1991): *Sepulturas fenicias en Lagos (Vélez Málaga, Málaga)*. Junta de Andalucía. Consejería de Cultura y Medio Ambiente. Sevilla.
- BAQUÉS ESTAPÉ, L. (1974-75): "Escarabeos egipcios de Ibiza". *Ampurias* 36-37, pp. 87-146.
- BEN-TOR, D. (1998): "The Absolute Date of the Montet Jar Scarabs", en L. H. Lesko (ed.) *Ancient Egyptian and Mediterranean Studies in Memory of W. A. Ward*. Department of Egyptology Brown University. Providence, Rhode Island, pp. 1-17.

- BEN-TOR, D. (2004): "Two Royal-Name Scarabs of King Amemhat II from Dahshur". *Metropolitan Museum Journal* 39. The Metropolitan Museum of Art. Nueva York, pp. 17-33.
- BEN-TOR, D. (2007): *Scarabs, Chronology, and Interconnections: Egypt and Palestine in the Second Intermediate Period*, Orbis Biblicus et Orientalis, Series Archaeologica 27, Friburgo.
- BEN-TOR, D. (2009): "Pseudo Hieroglyphs on Middle Bronze Age Canaanite Scarabs". *Lingua Aegyptia. Studia Monographica* 8, pp. 83-100.
- BEN-TOR, D. (2011): "Egyptian-Canaanite Relations in the Middle and Late Bronze", en S. Bar *et alii* (eds.), *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature*. Ed. Brill. Leiden-Boston, pp. 23-43.
- BEN-TOR, D. (2012): "Ramesside Scarabs Simulating Middle Bronze Age Canaanite prototypes: Canaanite or Egyptian?". *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 4:4, pp. 5-6. <https://jaei-library.arizona.edu>.
- BOARDMAN, J. (1984): *Escarabeos de piedra procedentes de Ibiza*. Monografías del Museo Arqueológico Nacional 8. Madrid.
- BOSCHLOOS, V. (2014 a): "Scarabaei Chananaei Lovanienses. Middle Bronze Age Hyksos Seal-Amulets in the University Museums of Leuven and Louvain-La-Neuve (Belgium)". *Res Antiquae* 11, pp. 1-8.
- BOSCHLOOS, V. (2014 b): "Tyre, Achziv and Kition. Evidence for a Phoenician Iron Age II Scarab Seal Workshop", en A. Lohwasser (ed.), *Skarabäen des 1. Jahrtausends (Münster, 17 Oktober 2012)*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 269. Friburgo, pp. 5-36.
- BOSCHLOOS, V. (2016): "Phoenician Identity through Retro Glyptic. Egyptian Pseudo-inscriptions and the Neo-Hyksos Style on Iron Age II – III Phoenician and Hebrew Seals", en G. Garbati y T. Pedrazzi (eds.), *Transformation and crisis in the Mediterranean II "Identity and Interculturality in the Levant and Phoenician West during the 8th and 5th Centuries BCE*. Supplementi alla Rivista di Studi Fenici. Roma, pp. 43-59.
- BRANDL, B. (1996): "A "Hyksos" Scarab and a Syrian Cylinder Seals from a Burial Cave at Moza 'Illit". *Atiqot* XXIX, pp. 7-14.
- FERNÁNDEZ, J. H. y PADRÓ, J. (1982): *Escarabeos del Museo Arqueológico de Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 7. Eivissa.
- GAMER-WALLERT, I. (1978): *Ägyptische und ägyptisierende Funde von der Iberischen Halbinsel*. Weisbaden.
- GARDINER, A. (1982): *Egyptian Grammar being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. Griffith Institute. Ashmolean Museum. Oxford.
- GORTON, A.F. (1996): *Egyptian and Egyptianizing Scarabs*. Oxford University Committee for Archaeology, Monograph n° 44. Oxford.
- GUBEL, E. (1993): "The iconography of Phoenician Glyptic", en B. Sass y C. Uehlinger (eds.), *The Iconography of Northwest Semitic Inscribed Seal. Proceeding of a Symposium held in Freiburg on April 17-20, 1991*. Orbis Biblicus et Orientalis 125. Friburgo, pp. 101-129.
- GUIRGUIS, M. *et alii* (2009): "Scarabei dalla necropoli fenicia e punica di Monte Sirai. Studio crono-tipologico e archeometrico dei reperti rinvenuti tra il 2005 e il 2007". *Sardinia, Corsica et Baleares Antiquae* VII, pp. 101-116.
- KEEL, O. (1995): *Corpus der Stempelsiegel-Amulette aus Palästina/Israel. Einleitung*. (Orbis Biblicus et Orientalis, Series Archaeologica 10). Friburgo.
- KEEL, O. y MÜNGER, S. (2003): "Die Lotos-Kopfschild-Gruppe. Neo-Hyksos Skarabäen der Eisenzeit IIB (ca. 900-700 v. U. Z.)", en C. G. Den Hertog *et alii* (eds.), *Saxa Loquentur. Studien zur Archäologie Palästinas/Israels. Festschrift für Volkmar Fritzum 65. Geburtstag (Alter Orient und Altes Testament 302)*. Munich, pp. 127-158.
- MOLINA, F. y PADRÓ, J. (1983): "Nuevos materiales procedentes de la necrópolis del Cerro de San Cristóbal (Almuñécar, Granada)". *Ampurias* 45-46 (1983-1984), pp. 284-293.
- MOLINERO, M. A. (1996): "Los recipientes de piedra", en M. J. López-Grande, F. Quesada y M. A. Molinero, *Excavaciones en Ehnasya El Medina*, Vol. II. Informes Arqueológicos/Egipto 2. Ministerio de Cultura. Madrid, pp. 205-277.
- MUNGER, S. (2007): "Amulets in context: Catalogue of Scarabs, Scaraboids and Stamp-seals from Tel Kinrot/Tell el-'Oreme (Israel)", en S. Bickel *et alii* (eds.), *Bilder als Quellen/Images as Sources. Studies on Ancient Near Eastern artefacts and the Bible inspired by the work of Othmar Keel*. OBO, Academie Press Friburgo, pp. 81-101.
- NICCACCI, A. (1980): *Hyksos Scarabs*. Studium Biblicum Franciscanum. Museum 2. Jerusalén.
- OPPENHEIM, A. (1995): "A First Look at Recently Discovered 12th Dynasty Royal Jewelry from Dahshur". *KMT* 6,1, pp. 10-12.
- PELLICER, M. (2007): *La necrópolis Laurita (Almuñécar, Granada) en el contexto de la colonización fenicia*. Cuadernos de Arqueología Mediterránea 15. Ed. Bellaterra. Barcelona.
- PÉREZ DIE, M. C. (ed.) (2010): Heracleópolis Magna (Ehnasya el Medina, Egipto). *La necrópolis "real" del Tercer Período Intermedio y su reutilización*. 2 Vols. Cd. Fundación Barrero. Madrid.
- TUFNELL, O., MARTIN, G.T. y WARD, W.A. (1984): *Studies on Scarab Seals*. Vol. II: *Scarabs Seals and their contribution to History in the Early Second Millennium B.C.* 2 Vols. Warminster.
- VELÁZQUEZ, F. y LÓPEZ-GRANDE, M. J. (2016): Análisis físico-químico de seis escarabeos del denominado "jaspe verde" hallados en Ibiza: *Anejos a Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Universidad Autónoma de Madrid* 2 (2016), pp. 191-203.
- VELÁZQUEZ, F., LÓPEZ-GRANDE, M. J., MEZQUIDA, A. y FERNÁNDEZ, J. H. (2015): *Nuevos estudios sobre escarabeos hallados en Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 73. Ibiza.

LAS PITIUSAS DURANTE EL GOBIERNO DE MAGNENCIO (350-353 D.C.)

Santiago Padrino Fernández

Sociedad Iberoamericana de Estudios Numismáticos

RESUMEN: El objeto de este trabajo es profundizar en el conocimiento que disponemos sobre como transcurrieron los años del gobierno del usurpador Magnencio en las Pitiusas. En él, mediante las fuentes escritas y el registro numismático, se abordan aspectos como las relaciones de las Islas con el exterior o el momento en que dejaron de estar regidas por Magnencio.

ABSTRACT: The purpose of this work is to deepen on the knowledge than we have about the years of the government of the usurper Magnentius in the Pitiusas. In this paper, through the written sources and the numismatic record, we study aspects such as the reactions of the Islands with the exterior or the moment they stopped being ruled by the usurper.

El gobierno de Magnencio y su cesar Decencio es uno de esos apasionantes periodos del Bajo Imperio Romano que, pese a su reducida duración, ha llamado la atención de numerosos investigadores. Sin embargo, el conocimiento de estos años en las Pitiusas resulta un tanto escaso y parcial, dada la falta de estudios centrados en la figura de estos emperadores y la ausencia de testimonios literarios o epigráficos de este periodo relacionados con las Islas. Con este trabajo se pretende abordar la situación de las Pitiusas durante su gobierno, utilizando la única fuente disponible hoy en día, el registro numismático, para lo cual se analizarán las monedas conservadas en los fondos del Museu Aqueològic d'Eivissa i Formentera¹.

1. CONTEXTO HISTÓRICO

Siguiendo, entre otros, el relato que proporciona el historiador griego Zósimo (II, 42-54), a finales del año 349, el Imperio se hallaba en manos de los dos únicos hijos vivos de Constantino I. Constantino II dirigía la parte Oriental, mientras que en Occidente, aumentaba el descontento y las conjuras contra su hermano, el emperador Constante.

El 18 de enero de 350, en el transcurso de un banquete ofrecido en la localidad gala de Autun por el *comes rei privatae* Marcelino, uno de los comensales, Flavio Magno Magnencio (fig. 2), comandante de los cuerpos de élite *Joviani* y *Herculiani*, es aclamado emperador, recibiendo el apoyo de las tropas y la población. Estos acontecimientos llegaron rápidamente a oídos de Constante quien huye hacia *Hispania*, pero es capturado y ejecutado por los partidarios de Magnencio en Elne, cerca de los Pirineos. Con Constante muerto, Magnencio es

¹ Mi agradecimiento al Museu Aqueològic d'Eivissa i Formentera (en adelante citado como MAEF) por las facilidades prestadas para realizar este trabajo.

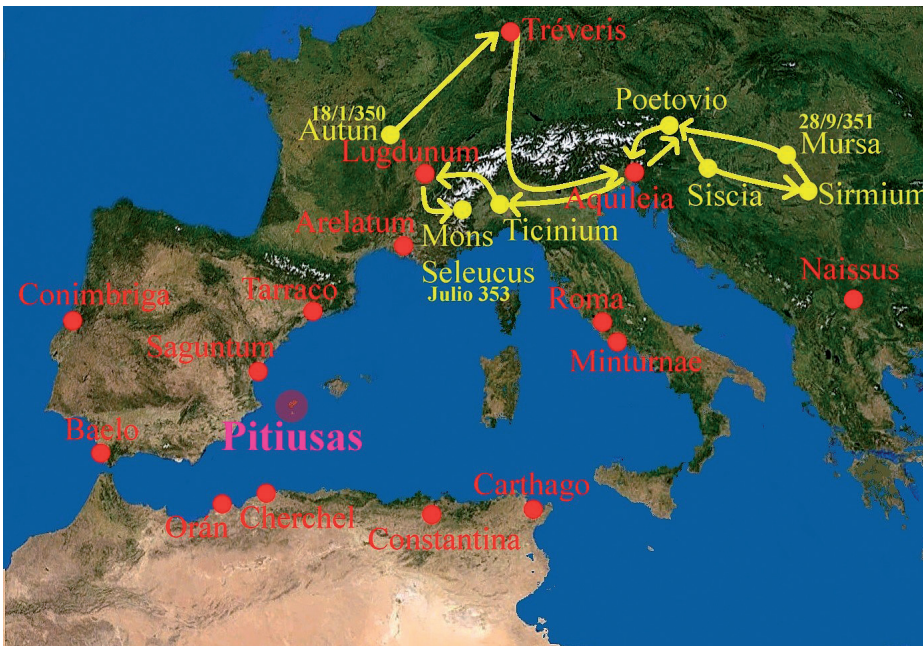

Figura 1. Resumen del itinerario de Magnencio durante su gobierno (Bastien 1985: 18) y principales enclaves citados en el texto

reconocido como emperador por el prefecto del pretorio de Roma, sumando así Italia y África a sus dominios galos, hispanos y britanos.

Figura 2. Retrato del emperador Magnencio en una moneda del MAEF

La noticia de la muerte de Constante sorprendió al resto del Imperio, generando dudas sobre qué posición tomar. Este fue el caso de las tropas estacionadas en los Balcanes, indecisas sobre si reconocer a Magnencio o mantenerse fiel al emperador de Oriente Constancio II. Finalmente, optaron por una vía intermedia nombrando emperador al experimentado general Vetranio.

Mientras en Oriente, Constancio II inmerso en su enfrentamiento contra los persas, intensificó sus acciones para concluir el conflicto lo antes posible

que acabó rápidamente con Nepotiano y sus partidarios, tan sólo veintiocho días después de su auto-proclamación.

Retomado el control sobre Roma, Magnencio intentó atraerse a Vetranio, pero este dilató las conversaciones esperando el regreso de Constancio II del frente persa. El 25 de diciembre de 350, se produjo el encuentro entre ambos emperadores en Naissus (Serbia), renunciando Vetranio en favor de Constancio II, con lo que el número de emperadores quedaba reducido ya a sólo dos; Magnencio en Occidente y Constancio II en Oriente.

Desde entonces, ambos emperadores dedicaron sus esfuerzos a su eminente enfrentamiento, nombrando un *caesar* sobre el que relegar el resto de los conflictos. En Oriente, el cargo recayó en Constancio Gallo, retomando las operaciones contra los persas. Mientras que en Occidente, el elegido fue Decencio (fig. 3), quien se concentró en frenar los ataques de los bárbaros del Rin.

Desentendidos de los conflictos exteriores, en el verano del 351, Magnencio cruza los Alpes invadiendo los Balcanes al encuentro de Constancio II, siendo derrotado en una de las batallas más sangrientas de cuantas se libraron en el Imperio Romano, el 28 de septiembre en Mursa, obligándole a regresar a Aquileia.

Figura 3. Retrato del emperador Decencio en una moneda del MAEF

En agosto de año siguiente, Constancio II toma la iniciativa cruzando los Alpes, recuperando Roma y Sicilia en septiembre, y poco después África. Mientras, al sur de los Pirineos, realiza sucesivos desembarcos de tropas (Juliano, *Oratio* I, 35. 2) que sumados a la reacción de sus partidarios, dejaría aislado a Magnencio en *Galia* (Zósimo, II, 53. 3).

Constancio II asestará el golpe final en julio de 353, al invadir *Galia* y derrotar definitivamente a Magnencio en Mons Seleucus (La Bâtie-Montsaléon, Francia), quien opta por suicidarse el 10 de agosto y ocho días después hizo lo propio Decencio.

Una vez eliminados, Constancio II limpia cualquier rastro de su gobierno, aplicando una exhaustiva *damnatio memoriae* de los que consideraba usurpadores, junto a una implacable represión de sus partidarios, pese a haber promulgado anteriormente una ley de amnistía. En lo monetar, el 8 de marzo de 354 decreta un edicto (CTh IX, 23) por el que prohíbe el uso de las monedas denominadas *pecuniae maiorinae, centenionalis communes y vetitae*, entre las que se encuentran las de Magnencio, siendo retiradas de la circulación y sustituidas por otras nuevas más ligeras, dando comienzo a uno de los periodos inflacionistas más graves de la historia del Imperio Romano.

2. LAS PITIUSAS EN EL CONTEXTO MONETAL DE MAGNENCIO

El numerario de los años 350-352, presente en los fondos del MAEF, se compone exclusivamente de monedas emitidas por Magnencio. Sin embargo, no se han identificado emisiones suyas del 353, el

último año de su vida, aunque el numerario continúa fluyendo a las Islas, como reflejan los abundantes hallazgos producidos de monedas de Constancio II y Constancio Gallo.

Los fondos del MAEF conservan seis monedas de Magnencio y Decencio, una procedente de Eivissa y cinco de Formentera. Un número que puede parecer escaso, si bien, los hallazgos de estas emisiones en el conjunto del Imperio suelen ser reducidos (tabla 1), fundamentalmente debido a la brutal desmonetización que sufrieron tras su derrota y sobre todo con la prohibición de su uso en el 354 (Salama 1987, 215). No obstante, la abundante presencia de su numerario en los depósitos monetales ocultos antes del 354, como los de Constantina (Argelia), *Tarraco-1930* o Setubal (Portugal) entre otros, unido a la relativa frecuencia de hallazgos aislados de sus monedas, revelan un volumen de piezas en circulación muy superior al que sugieren los hallazgos (Cepeda 1989: 373). Hecho justificable debido a la gran cantidad de numerario que Magnencio debió necesitar para financiar sus campañas militares.

	Magnencio	Decencio	Total
MAEF	2	4	6
Barcino	4		4
Tarraco	5	2	7
Saguntum	6	1	7
Ilici/Portus	2		2
Baelo	10	4	14
Cherchel (Argelia)	1		1
Carthago (Túnez)	1		1
Minturnae (Italia)	3	3	6

Tabla 1. Hallazgos aislados en diversos enclaves mediterráneos. (Baelo, Bost et alii 1987: 164-167. Resto de ibéricos, Lledó, 2007: 266. Cherchel y Carthago, Salama 1987: 214. Minturnae, Rinaldi 2016: 95)

Pese a la corta duración de su gobierno, el numerario de Magnencio no fluye en las Pitiusas con la misma intensidad a lo largo de todo el periodo (tabla 2). Siguiendo la periodización en siete fases establecidas por P. Bastien en su estudio sobre las

monedas de Magnencio (Bastien 1964), no se contabilizan piezas de las tres primeras fases, lo que supone un vacío monetario entre enero y agosto de 350. Habrá que esperar a la fase 4ª, datada entre agosto y finales de 350, para encontrar las primeras monedas de Magnencio en las Pitiusas, registrándose también ejemplares de las fases 5ª y 6ª, pero no de la 7ª que abarca las emisiones del año 353.

	1ª	2ª	3ª	4ª	5ª	6ª	7ª
<i>MAEF</i>				16,6	50	33,3	
<i>Tarraco-1930</i>	3,1	3,2	15,1	3,1	62	3,12	9,4
<i>Z. Valenciana</i>		7,7	11,5	7,7	63,4	3,8	7,7
<i>Conimbriga</i>	2,3	11,3	18	6,8	52,3	6,8	2,3
<i>Baelo</i>					90	10	
<i>Constantina</i>		16,6	19		52,4	11,9	
<i>Arlés</i>			33,3		16,6		50

Tabla 2. Porcentajes de las fases de P. Bastien en diversos enclaves mediterráneos. (*Tarraco-1930* y *Conimbriga*, Pereira et alii 1974: 270, nota 75; *Zona Valenciana*, Arroyo 1980: 71; *Baelo*, Bost et alii 1987: 164-167; *Constantina*, Salama y Hollard 2007-2008: 203-205; *Arlés*, Depeyrot 1983: 263-276)

La fase más numerosa en las Pitiusas es la 5ª (tabla 2), donde se concentran la mitad de las piezas, probablemente debido a que es con diferencia la de mayor duración, prolongándose desde inicios del 351 hasta agosto del 352. Esta misma fase también predomina en el resto de muestras de su entorno, dominando tanto en el número de enclaves donde se han hallado piezas de Magnencio, como en el volumen de monedas recuperadas (Bastien 1964: 115-149; Cepeda 1989: 375). En el lado opuesto, la fase 1ª es habitualmente la peor representada, pues sólo abarca unos quince días, del 18 de enero de 350 a febrero de ese año.

Respecto a la fase 7ª, ausente en los fondos del MAEF, la reducción de ponderal de sus piezas, facilitó un aumento en el volumen emitido, siendo particularmente apreciable en *Galia* (Depeyrot 2001: 116), centro neurálgico de los territorios controlados por Magnencio. El caso contrario se encuentra en Italia, el norte de Argelia y Túnez, donde las monedas de esta fase no llegaron a circular (Salama 1987: 207), registrándose entre el 352 y el 354, la lle-

gada masiva de monedas de Constancio II, siendo la única fuente de abastecimiento tras el 352 (Salama y Hollard 2007-2008: 201).

El caso ibérico resulta más controvertido, pues aunque la fase 7ª ocupa el segundo lugar con el menor número de localizaciones (Cepeda 1989: 375), su circulación en la Península indicaría que aún se mantendrían abiertas algunas las vías de abastecimiento con *Galia*, siendo particularmente significativas en ciertos enclaves. Tal es el caso de la ciudad de *Tarraco*, según se desprende de la composición del depósito monetario hallado en el foro en 1930 (Balil 1971). En él, la fase 7ª adquiere una significativa relevancia tanto por su elevado volumen como por ser las únicas monedas existentes entre la pérdida de Italia por Magnencio en el 352 y su derrota en agosto de 353. Estos hechos sugieren la existencia de vínculos entre la ciudad y Magnencio durante todo su gobierno, incluso al final del mismo.

Sin embargo, el modelo de *Tarraco* no se repite en la mayoría de los registros ibéricos, donde la fase 7ª está ausente y cuando aparece, lo hace en unas cantidades muy reducidas. Del mismo modo que sucede en Italia o África, la Península no quedaría desabastecida ya que la escasez de monedas de la fase 7ª es compensada por los numerosos hallazgos registrados de piezas emitidas por Constancio II (Cepeda 1989: 373-374).

Al igual que estos territorios, la ausencia de monedas de la fase 7ª en las Pitiusas no supuso su desabastecimiento. Aunque la mala conservación de las monedas no permite precisar una cifra concreta, los fondos del MAEF conservan entorno al medio centenar de piezas emitidas entre el 351 y el 354 por Constancio II, siendo las únicas identificadas desde finales del 352.

En cuanto a las zonas donde se produjeron las monedas (tabla 3), las cecas locales serían las encargadas de abastecer los territorios donde se hallaban ubicadas. Ello explicaría que el numerario presente en los registros del centro y sur de Italia estén monopolizados por la ceca de Roma, mientras que los registros de *Galia* están compuestos mayoritariamente por monedas emitidas en las cecas donde se concentra la producción del numerario de bronce galio; *Lugdunum* y *Arelate* (Depeyrot 2001: 116).

	AM	TR	LG	AR	RO	AQ	SI	IM	IN
MAEF			3	1	2				
<i>Yac. hispa.</i>	2	2	19	16	11	1	4	18	26
<i>Tarraco-30</i>	1	2	9	10	7	1			3
<i>Z. Valencia</i>		4	17	14	7			1	9
<i>Conimbriga</i>	2	5	9	13	7	1		13	4
<i>Baelo</i>	1	1	1	2	5			2	3
<i>Orán</i>		2	3	1	1				
<i>Cherchel</i>		2	2		3	3			
<i>Constantina</i>		1	11	3	21	1			
<i>Mintunae</i>					5				2
<i>Arlés</i>			1	1				4	4

Tabla 3. Distribución de cecas en diversos enclaves mediterráneos. (Yacimientos hispanos y Tarraco-1930, San Vicente 1999: 557 y 306-307; Zona Valenciana, Arroyo 1980: 70; Conimbriga, Pereira et alii 1974: 106-111; Baelo, Bost et alii 1987: 164-167; Orán, Salama 1987: 213; Cherchel y Constantina, Salama y Hollard 2007-2008: 197 y 208; Minturnae, Rinaldi 2016: 97; Arlés, Depeyrot 1983: 263-276)

Una situación distinta están aquellos territorios que no cuentan con una ceca propia, como el norte de África o la Península Ibérica, al tener que depender de los aportes monetales que reciben del exterior. En los registros hispanos, los numerosos hallazgos de monedas de *Lugdunum* y *Arelatum* determinan que el numerario galo sea el predominante en su abastecimiento monetar. Por detrás de las cecas galas, la exposición de la Península a las corrientes económicas del Mediterráneo occidental, permite la llegada del numerario itálico, sobre todo el romano, siendo escasos los ejemplares recuperados de *Aquileia* o Siscia (San Vicente 1999: 554-557).

En el caso norteafricano, el depósito y los hallazgos aislados recuperados en la ciudad de Constantina, muestran un predominio de las emisiones itálicas, sobre todo romanas (Salama 1987: 213; Salama y Hollard 2007-2008: 201). Sin embargo, a media que nos desplazamos hacia el este, quizás por su mayor proximidad a la Penín-

sula Ibérica, van perdiendo intensidad. Así, en Cherchel, las cecas galas adquieren mayor protagonismo, aunque continúan siendo superadas por las italianas de Roma y *Aquileia* (Salama y Hollard 2007-2008: 208), pero ya en Orán la principal fuente de abastecimiento sería la gala por delante de la italiana (Salama 1987: 213).

Al igual que en el norte de África y en la Península Ibérica, las Pitiusas carecían de una ceca local por lo que dependían para su abastecimiento de la moneda que llegaba del exterior. La principal fuente de aprovisionamiento pitiuso procedería de las cecas galas, entre las que sobresale *Lugdunum* quien aporta la mitad de las monedas, mostrando la importancia que para la economía ebusitana tendrían sus relaciones con *Galia* y en particular con la Península Ibérica donde, como se ha visto, estas emisiones son las predominantes. Por otro lado, Roma es la segunda ceca más prolífica, aportando un tercio de las monedas, un porcentaje elevado que resulta inusual en los registros hispanos, salvo en algún caso concreto próximo a las costas africanas como *Baelo Claudia*, pero similar al que parece haberse desarrollado en los enclaves norteafricanos próximos a ellas, como el de Cherchel.

En otro orden de cosas, entre las monedas conservadas en los fondos del MAEF, no se han identificado imitaciones, un fenómeno que durante estos años adquiere un papel relevante en la circulación monetar, sobre todo en *Galia* (Bastien 1964:103) y en numerosos enclaves hispanos, donde se ha estimado que supondrían un 18,18% de la masa monetar en circulación (San Vicente 1999: 557), siendo particularmente llamativos algunos casos como el 34% del total registrado *Conimbriga* (San Vicente, 1999: 557) o el 42% del Grau Vell de Sagunto (Gozalbes, 1999: 104).

Una situación distinta se registra en los territorios italianos y el norte de África (Bastien 1964: 110). En ellos, aunque existe alguna imitación de las series romanas (Bastien 1964: 109) y los depósitos de la Chéragas y Cherchel cuentan con algún ejemplar de este tipo (Salama 1987, 216), los escasos hallazgos recuperados o su ausencia en depósitos como el de Constantina entre otros, ponen de manifiesto, al igual que en las Pitiusas, su escasa incidencia en estos territorios.

3. CONSIDERACIONES FINALES DE LA SITUACIÓN PITIUSA ENTRE EL 350 Y EL 353

Como ya se ha mencionado, los fondos numismáticos pertenecientes al gobierno de Magnencio conservados en el MAEF se caracterizan por la hegemonía de su numerario entre el 350 y el 352, un escaso número de hallazgos que escatima su verdadero volumen en circulación, así como un abastecimiento fluido y constante a lo largo de todo el periodo, proporcionado exclusivamente desde las cecas de Magnencio. Unos rasgos definitorios que comparten con el resto de registros de la parte Occidental del Imperio, unos territorios que se hallaban bajo el control del Magnencio en el 350, según establecen las fuentes escritas o los restos epigráficos que como los miliarios se encuentran repartidos por todo él. A la vista de estas las afinidades geográficas y numismáticas entre la parte Occidental del Imperio y las Pitiusas, parece evidente que las Islas permanecieron bajo la autoridad política y económica de Magnencio durante estos tres años.

La ausencia entre el 350 y el 352 de una ceca propia en las Pitiusas dejaba su abastecimiento monetar a expensas de lo que pudieran recabar del exterior. Por ello, su circulación quedaba determinada por el contacto con los diferentes canales de distribución monetar dirigidos desde los talleres de Magnencio. Dentro de ellos, los fondos del MAEF muestran como el círculo monetar más activo en las Islas es el que desde las cecas *Arelatum* y *Lugdunum* en *Galia* recorría la Península Ibérica y la parte occidental del norte de África. Junto a él, su posición insular dentro del Mediterráneo occidental, facilitaría su inclusión en las corrientes económicas que, con origen en la ciudad de Roma, abastecían la Península Itálica y la parte oriental del norte de África, lo que justificaría la destacada incidencia del numerario romano, situándolo como segunda fuente de aprovisionamiento tras *Lugdunum*. Por otra parte, la ausencia de imitaciones galas, acentúa los nexos entre el abastecimiento pitiuso y nor-teafricano, diferenciándolo del ibérico.

Este modelo de aprovisionamiento monetar ebusitano, resulta claramente occidental, sin embargo,

las mencionadas divergencias y coincidencias con los registros de su entorno, permiten emplazar el abastecimiento pitiuso durante el gobierno de Magnencio, dentro de un reducido grupo de enclaves que, como *Baelo Claudia* o Cherchel, se sitúan en el sur ibérico, pero sobre todo en el centro del norte de África. Al igual que en ellos, el abastecimiento pitiuso no quedaría comprimido por una única corriente económica sino que tanto los navíos itálicos como los galos o hispanos, arribarían a sus costas proporcionando la masa monetar necesaria para el desarrollo de la circulación monetar de las Islas.

Sin embargo a comienzos finales del 352 se registra un cambio radical en el modelo de aprovisionamiento ebusitano. La ausencia en las Pitiusas de piezas pertenecientes a la fase 7ª de Magnencio, desarrollada durante el 353, sugiere la interrupción de los cauces de distribución monetar establecidos por este emperador desde el comienzo de su gobierno. Unos canales que pasan a ser controlados por Constancio II, quien satura la circulación ebusitana con el numerario producido en sus cecas, principalmente de origen oriental (fig. 4). Dos circunstancias que también se registran claramente en la Península Itálica y en el norte de África y que sólo podrían haberse llevado a cabo, si Constancio II hubiera sustituido a Magnencio como la autoridad encargada del abastecimiento monetar pitiuso.

Este hecho, nos lleva tratar al momento en que Magnencio perdió el control las Pitiusas. Desgraciadamente no se conserva ninguna fuente escrita que aluda a este suceso, siendo escasas e imprecisas las que mencionan el modo en que Constancio II se fue apoderando de Occidente. Como se ha narrado, los acontecimientos parecen hacer comenzado con la caída de *Aquileia* en agosto de 352, a la que seguiría

Figura 4. Moneda de Constancio II del MAEF, emitida entre el 351 y 354 en *Cyzicus*, aumentada 2,5 veces

Roma entre el 9 y el 26 de septiembre (Bastien 1964: 21) y antes de que acabe el año el norte de África, gracias al desembarco en *Carthago* de tropas cuyas procedentes de la Península Itálica y Egipto (Salama y Hollard 2007-2008: 201). Mientras tanto, o poco después, la Península Ibérica es objeto de sucesivos desembarcos (Juliano, *Oratio I*, 35. 2) lo que unido al apoyo de sus simpatizantes en ella, ocasionaría el aislamiento de Magnencio en *Galia* (Zósimo, II, 53. 3).

En el transcurso de estos acontecimientos, los ataques de las tropas embarcadas en los navíos de Constancio II a los distintos territorios Occidentales, jugarían un papel destacado en la derrota de Magnencio. En este sentido, cabe considerar que, si la armada de Constancio II estaba actuando en las costas occidentales, al menos desde el verano del 352, las Pitiusas, dada su estratégica posición geográfica dentro de las rutas marítimas de esta parte del Mediterráneo, sería un objetivo destacado de Constancio II en la planificación de la conquista de Occidente. Sobre todo, para asegurarse sus operaciones sobre la Península Ibérica, una vez consolidado su poder sobre Italia y el norte de África. Parece evidente, que los habitantes de las Islas no estarían capacitados para rechazar un desembarco militar, y menos aún, si dentro de la población existían grupos afines a Constancio II, lo que permite suponer que al igual que en la Península Itálica o el norte de África, su escuadra se apoderaría de las Islas sin excesivas dificultades.

Con esta escasa información aportada por el registro numismático y las fuentes escritas, resulta arriesgado fijar una fecha concreta acerca del momento en el que las Pitiusas pasaron a estar controladas por Constancio II. Lo que ha quedado patente a través de ellos, son las similitudes existentes entre las Pitiusas y los territorios norteafricanos tanto a nivel monetar como histórico. Circunstancias que pueden deberse a la proximidad en el tiempo de su conquista por Constancio II.

En el caso de la Península Ibérica, la presencia de la fase 7ª en su circulación, la escasa incidencia de las emisiones itálicas y la presencia de imitaciones difieren de los modelos pitiusos, africanos e itálicos pudiendo deberse a que permaneció por más tiempo sometida a Magnencio que ellas.

Las similitudes con el norte de África y las diferencias con la Península Ibérica, permiten plantear la posibilidad de que el final del gobierno de Magnencio en las Pitiusas ocurriera a la vez o poco después de que perdiera el Norte de África y antes de la caída de la Península Ibérica.

BIBLIOGRAFÍA

- ARROYO, R. (1980): Las acuñaciones de Magnencio y su presencia en las tierras valencianas. *Acta Numismática*, 10. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Barcelona: 67-76.
- BALIL, A. (1971): La política monetaria de la dinastía constantiniana y su reflejo en Hispania (una aportación). *Príncipe de Viana*, 122-123. Gobierno de Navarra: Pamplona: 234-306.
- BASTIEN, P. (1964): *Le monnayage de Magnence (350-353)*. Éditions Cultura. Wetteren.
- BASTIEN, P. (1964): *Le monnayage de l'atelier de Lyon. De la mort de Constantin à la mort de Julien (337-363)*. Éditions Numismatique Romaine. Wetteren.
- BOST, J. P.; CHÁVEZ, F.; DEPEYROT, G.; HIERNARD, J. y RICHARD, J. C. (1987): *Belo IV: Les monnaies*. Publications de la Casa de Velázquez. Madrid.
- CEPEDA, J. J. (1989): La circulación de moneda de Magnencio en Hispania, 350-353 d. C., en *VII Congreso Nacional de Numismática*. Museo Casa de la Moneda. Madrid: 371-380
- CTh= Codex Theodosianus, <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/tituli.htm>. Consultado 12/02/2018.
- DEPEYROT, G. (1983) : Les trouvailles monétaires d'Arles (1976-1980) (B.-du-Rh.). *Revue archéologique de Narbonnaise*, 16. Centre National de la Recherche Scientifique. Lattes: 247-284.
- DEPEYROT, G. (2001), *Le numéraire gaulois du IVe siècle. Aspects quantitatifs. I les frappes*. Collection Moneta, n° 24. Wetteren.
- GOZALBES, M. (1999): *Los hallazgos monetarios del Grau Vell (Sagunt, València)*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València.
- JULIANO (1863): *Ouvres compètes. L'empereur Julien*. TABLOT, E. Henri plon. Libraire-éditeur. Paris. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9775771g/f11.image>. Consultado 03/03/2018
- LLEDÓ, N. (2007): *La moneda en la Tarraconense mediterránea en época romana imperial*. Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación Provincial de Valencia. Serie de trabajos varios, 107. Valencia.
- PEREIRA, I. y BOST, J. P.; HIERNARD, J. (1974): *Fouilles de Conimbriga publiées sous la direction de J. Alarcão et R. Étienne. III. Les monnaies*. Diffusion, E. de Boccard. Paris.
- RINALDI, G. (2016): *Flussi monetari e circolazione in età tardo antica. Il caso di Minturnae (III-IV secolo)*. Tesis doctoral defendida en la Università degli Studi di Napoli Federico II. http://www.fedoa.unina.it/10913/1/Rinaldi_Gerarduigi_27.pdf. Consultado 12/02/2018.
- SALAMA, P. (1987): L'empereur Magnence et les provinces africaines, en Huvelin, H., Christol, M. y Gautier, G. (eds.): *Mé-*

langes de numismatique offerts à Pierre Bastien à l'occasion de son 75e anniversaire. Editeur NR. Wetteren: 203-216.

SALAMA, P. y HOLLARD, D. (2007-2008): Constantine et Cherchel, deux trésors romains d'Algérie: *maiorinae* de 348 à 354. *Trésors Monétaires*, 23. Bibliothèque Nationale de France. Paris: 197-211.

SAN VICENTE, J. I. (1999): *Circulación monetaria en Hispania durante el siglo IV d. C.* Museo Casa de la Moneda, Madrid.

ZÓSIMO (1992): *Nueva Historia*. CANDAU, J. M^a., Introducción, traducción y notas. Biblioteca Clásica de Gredos, 174. Editorial Gredos, Madrid.

CATÁLOGO

<p>1. Decencio. <i>Lugdunum</i>. Año, agosto 350-fin 350. Fase 4^a. Bastien, p. 177, nº 170. RIC VIII, 124. AE2.</p> <p>Anv. Busto con manto y coraza a der. DN DECENTIVS NOB CAES</p> <p>Rev. Dos victorias de pie enfrentadas sosteniendo sobre una columna flanqueada por las letras S V, una corona que reza VOT / V / MVLTV / X. Alrededor VICTORIAE DD NN (avg et cae). Bajo exergo (r)PLG</p> <p>3,6 g; 1,9 cm; 1,9 mm; 6 h; 22207/398</p>	
<p>2. Decencio. <i>Lugdunum</i>. Año, inicios 351-agosto 352. Fase 5^a. Bastien, p. 178, nº 187. RIC VIII, 134. AE2.</p> <p>Anv. Busto con manto y coraza a der. a der. B. DN DECENTIVS NOB CAES</p> <p>Rev. Dos victorias de pie enfrentadas sosteniendo una corona que reza VOT / V / MVLTV / X, bajo ella ★/(s)V. Alrededor (v)ICTORIAE DD NN AVG ET (cae). Bajo exergo RSLG</p> <p>3,8 g; 2,3 cm; 1,9 mm; 6 h; 22207/399</p>	
<p>3. Magnencio. Roma. Año, inicios 351-agosto 352. Fase 5^a. Bastien, p. 211, nº 486. RIC VIII, 216. AE2.</p> <p>Anv. Busto con manto y coraza a der. en la nuca B. (dn m)AGNEN – TIVS PF AVG</p> <p>Rev. Dos victorias de pie enfrentadas sosteniendo una corona que reza VOT / V / MVLTV / X. Entre ellas ★. Alrededor (vict dd nn) AVG ET CAES. Bajo exergo RP</p> <p>5,1 g; 2,2 cm; 2 mm; 6 h; 22207/395</p>	
<p>4. Magnencio Roma. Año, inicios 351-agosto 352. Fase 5^a. Bastien, p. 211, nº 486. RIC VIII, 216. AE2.</p> <p>Anv. Busto con manto y coraza a der. en la nuca B. DN MAGNEN – TIVS PF AVG</p> <p>Rev. Dos victorias de pie enfrentadas sosteniendo una corona que reza VOT / V / MVLTV / X. Entre ellas ★. Alrededor VICT DD N(n) AVG ET CAES. Bajo exergo R(¿)</p> <p>4 g; 2,4 cm; 2 mm; 12 h; 22207/396</p>	
<p>5. Decencio. <i>Arelatum</i>. Año, agosto 352-fin 352. Fase 6^a. Bastien, p. 189, nº 273. RIC VIII, 185. AE2.</p> <p>Anv. Busto con manto y coraza a der. en la nuca A. (dn de)CENTIVS CAESAR</p> <p>Rev. Dos victorias de pie enfrentadas sosteniendo una corona coronada por un crismón que reza VOT / V / MVL / X y bajo ella letra I. Alrededor (victoriae dd) NN AVG ET CAE. Bajo exergo SAR</p> <p>5,3 g; 2 cm; 2,3 mm; 6 h; 22207/397</p>	
<p>6. Decencio. <i>Lugdunum</i>. Año, agosto 352-fin 352. Fase 6^a. Bastien, p. 181, nº 199. RIC VIII, 152. AE2.</p> <p>Anv. Busto con manto y coraza a der. (dn decenti)VS NOB CAES</p> <p>Rev. Dos victorias de pie enfrentadas sosteniendo una corona coronada por un crismón que reza VOT / V / MVL / X y bajo ella letra I. Alrededor (victor)RIAE NN (avg et cae). Bajo exergo (r)plg</p> <p>2,48 g; 2 cm; mm; 12 h; 17509 Cospel roto</p>	

MIRANDO HACIA ARRIBA

EL ARTESONADO DE LA

CASA DE LA UNIVERSITAT,

SEDE DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC

DE DALT VILA (IBIZA, ISLAS BALEARES)

Antoni Ferrer Abárzuza

Carolina Tur Serra

José Juan González Sans

RESUM: Presentam els primers resultats de la feina de documentació del teginat de l'antiga sala de la Universitat d'Eivissa, avui seu del Museu Arqueològic de Dalt Vila. Es tracta d'un conjunt pictòric de gran valor històric i artístic que ha passat molt desapercebut. La nostra intenció es conèixer-lo millor per fomentar la seua conservació i posada en valor.

ABSTRACT: In the following article we present the results of documentation work about the painted wooden ceiling preserved in the old town hall of Ibiza (Universitat d'Eivissa), today's Archaeological Museum of Dalt Vila. It is a piece of great historical and artistic interest, unfortunately underrated. Our intention is to increase the knowledge of it in order to point out its value and promote preservation.

INTRODUCCIÓN

En la Plaça de la Catedral, Dalt Vila, Ciutat d'Eivissa, se situan las primeras dependencias que tuvo el entonces Museo Arqueológico de Ibiza. Este se fundó en 1907 y gracias a su previa cesión, en 1903, del Ayuntamiento de Eivissa pudo ser instalado en los edificios que habían sido sede de la Universitat d'Eivissa y Formentera, el órgano de gobierno municipal desde el siglo XIII hasta el XVIII (Fernández, 2000: 16-25; 2001: 15-27).

El edificio fue conocido durante siglos como la Casa de la Universitat o, simplemente, la Universitat. Se construyó en la plaza principal de la villa, junto a la iglesia parroquial (actual catedral), la prepositura (actual palacio episcopal), la Cúria (actual

Centro Madina Yabisa), la lonja (que ocupaba el actual mirador), la entrada al castillo y el cementerio. Junto a ella estaba, también, la capilla y sede de la cofradía de marineros, dedicada a san Salvador. Esta pieza fue incorporada más tarde a la Universitat para ampliar su capacidad.

Tratamos, pues, con un elemento que forma parte de un edificio situado en el lugar donde se concentraban los diferentes poderes con jurisdicción y prerrogativas sobre las islas. De hecho, la Universitat d'Eivissa i Formentera fue uno de esos poderes, si no el principal. Hoy día, tanto el Consell Insular d'Eivissa, como el Consell Insular de Formentera, como el Ajuntament d'Eivissa se consideran herederos políticos de aquella antigua institución (Ripoll, 1999).

Figura 1. El conjunto de la Catedral, la Universitat y la capilla de Sant Salvador. © J. J. González

Bajo las vigas y tablas pintadas del artesanado (*teginat* en catalán) cuyo estudio en fase inicial presentamos en este artículo, se celebraron debates y sesiones solemnes, votaciones reñidas, tensiones, discusiones y disputas durante varios siglos. Fue antes de que la sala quedara en el silencio propio de los museos. Las primeras imágenes interiores que conservamos muestran aquel museo antiguo, de piezas apiñadas en una colección que formaba, sin embargo, un conjunto de romántica belleza.

Como todos los edificios de la plaza, la Universitat tiene una larga historia de modificaciones, transformaciones, reformas, adaptaciones, etc. Los estudios que procuran desentrañar la secuencia de estos cambios, sus técnicas, los materiales, su naturaleza y sus causas, sin ser abundantes, comienzan a contar con un cierto volumen.¹ En un artículo reciente, B. Costa y H. Jiménez (2017) resumen perfectamente las diferentes noticias existentes sobre los edificios de Dalt Vila que ocupa el hoy llamado Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

1 Para el conjunto tienen aún vigencia los trabajos de A. Costa Ramon (1962, 1996). Para la catedral: Gurrea-Martín, 1999; el castillo: Ramon, 2000, y Ferrer-Tur, 2003; la Pabordia: Martín, 2009, y la misma Universitat: Costa-Fernández, 1999. Y las murallas: Posadas, 1989, Cámara-Cobos, 2008.

UNA PIEZA ARTÍSTICA POCO VALORADA

En la obra de Marià Villangómez titulada *Llibre d'Eivissa* (1957) contrasta la rápida y fría descripción de la sala que estudiaremos con la larga referencia al retablo de Jesús:

“Exteriorment és un edifici del tot anodí. L'interior ja ofereix algun interès. Comprèn dues sales, la d'entrada, que era la de l'antic ajuntament de l'illa, i l'ogival, antiga capella del gremi de mariners.” (Villangómez, 1957: 38).

Villangómez siguió en esto la costumbre de considerar en poco el mérito artístico y arquitectónico de la Casa de la Universitat. En 1869 (1982: 117) el Archiduque Luis Salvador ya había escrito que era “un viejo edificio sin adorno alguno”. El noble llegó a entrar en la sala, pero únicamente consideró digno de mención escrita el relieve gótico que representa a Cristo como Salvador del Mundo, ciertamente notable. Poco más tarde, José María Quadrado (1888: 1.351) vino a decir lo mismo del exterior y, una vez dentro, atrajeron su atención los tres tramos de bóveda de crucería de la antigua capilla de Sant Salvador. Dejó, eso sí, un gravado parcial de la fachada, no sabemos si tanto como anodina pero sí muy sobria, y aún más entonces, cuando estaba totalmente enlucida.

Entre 1905 y 1909, Antonio Vives Escudero, participó en la redacción de la parte balear del *Catálogo Monumental de España*. En su aportación, dedicó unas líneas al artesanado de la Universitat ilustradas con unos valiosos dibujos. Además, aventuró una cronología: siglo XIV. En este escrito, Vives da, por vez primera que sepamos, un valor artístico, estético e histórico al artesanado que estudiamos. Esta fue su descripción:

“También en Ibiza se conserva un techo de este género y de gran interés, ocupa la parte antigua del edificio que fue casa de la Villa y hoy Museo Arqueológico. Es más moderno

Figura 2. Vista parcial del artesonado. Pueden apreciarse las vigas pintadas, las ménsulas labradas y las intervenciones de restauración. © J. J. González

que los de Mallorca, pues parece pertenecer al siglo XIV, en él figuran los escudos de Ibiza y Aragón, algunos adornos y leyendas estilizadas”.

Posteriormente, en 1925, Carlos Román publicó un artículo titulado “Guía del Museo Arqueológico de Ibiza” en el que se refiere a las obras realizadas anteriormente. En 1907 el edificio de la capilla de Sant Salvador y la Universitat fue cedido en uso al Estado para instalar en ellos las colecciones arqueológicas reunidas por la Sociedad Arqueológica Ebusitana, constituyéndose en Museo Arqueológico de Ibiza. Entre 1908 y 1909 se ejecutó “una gran reforma” que describe sucintamente. Lo curioso del escrito de Román es el cambio radical de propuesta cronológica, siglo XVII, pero mantiene, como Vives, el valor artístico de la obra:

“Esta sala, donde celebrábase antiguamente las reuniones del Consejo ebusitano, posee un hermoso artesonado del siglo XVII, con los escudos de Ibiza y de Cataluña, alternados. Por su malísima conservación, húbose de hacer en él una obra muy detenida de restauración, cambiándose algunas de las vigas, que amenazaban ruina por hallarse totalmente carcomidas.” (Román, 1925: 443).

Dejaremos ahora de lado la cronología de aquellas obras de restauración, para las que la documentación de la que disponemos presenta algunas discrepancias. Actualmente, se comprueba fácilmente que algunas vigas son de factura más moderna, sin decoración pintada, por lo que sabemos que las obras que menciona Román se ejecutaron efectivamente. Dejaremos también de lado por ahora la cronología que C. Román atribuye a la techumbre. Así pues, lo interesante del fragmento es su valoración: “hermoso artesonado”.

En 1929 el *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros* volvió a llamar la atención sobre el artesonado, esta vez para lamentar que la restauración, por otro lado necesaria, le había arrebatado parte de su mérito artístico:

“El salón central, cuyo techo, con las recientes reformas, ha perdido la belleza de su artesonado primitivo, que era de estilo mudéjar, fue construido para edificio consistorial, después de la última conquista, y por medio de una puerta se comunica con el tercer cuerpo, que fue capilla, construida en el siglo XIII por la Cofradía de marineros”.

Tal vez a causa de esta pretendida “pérdida de belleza”, la *Guía Gráfica Costa* (1934), obra de José

Figuras 3, 4 y 5. Tres tipos de escudos decoran las vigas originales del artesanado. El superior es el de la Universitat d'Eivissa y Formentera, el central lo atribuimos a Pedro de Portugal y el inferior, muy desvanecido, es el de la Corona de Aragón.
© J. J. González

Costa Ferrer, no dice nada de él. Contrariamente, Joan Castelló Guasch, en 1948 sí hizo notar su presencia:

“El edificio que ocupa dicho Museo se compone de tres cuerpos de distinto estilo. El primero, o sea, el más próximo a la torre de la catedral, es de arquitectura barroca. El del centro, de estilo mudéjar, con escudos y arabescos policromados, es el que fue construido especialmente para Casa Consistorial después de la Reconquista. Y el tercero, de estilo gótico, construido el siglo XIII o en el XIV, por la Cofradía de Marineros, fue capilla de la misma, dedicada a la Transfiguración del Señor” (Castelló, 1948: 35).

En 1957, una voz autorizada, como era José María Mañá de Angulo, Director del Museo Arqueológico, se refirió en su *Guía del Museo Arqueológico de Ibiza* (p. 12-13) al artesanado en cuestión, aunque insistiendo en su cronología del siglo XVII:

“La sala I fue, en tiempos, el Salón de sesiones del antiguo Concejo de Ibiza, conservando parte del artesanado, del siglo XVII, con los escudos de Ibiza y de Cataluña —Corona de Aragón— alternados”.

En 1965 el arquitecto Antoni Alomar proyectó una vasta intervención en Dalt Vila que debía crear el Museo de Ibiza convirtiendo en sedes de sus secciones la casa Llaudes o Comasema, la Cúria y el Museo Arqueológico junto con las casamatas del baluarte de Santa Tecla. Por entonces se levantaron planos y de inmediato se acometieron algunas de las obras necesarias. En uno de los planos, aunque con errores de identificación, ya que confunde la capilla de Sant Salvador con la sala de la Universitat, se lee: “Artesonado gótico policromado”. Se trata de una nueva atribución estilística y cronológica.

En 1966 Baltasar Porcel, levantando los ojos de la multitud de objetos arqueológicos púnicos y de otras épocas que se apiñaban en la sala de la Universitat, se fijó, como hiciera Alomar, en las pintu-

ras de la cubierta (ofrecemos el fragmento tomado de la edición francesa):

“L’actuel édifice du Musée est, répétons-le, petit; deux salles dans l’architecture desquelles il faut noter plusieurs détails: une partie un plafond à caissons qui date du XVIIIe siècle, dans la première, qui fut autrefois la Salle des Actes de l’ancien Conseil d’Ibiza. Dans la seconde, qui, à la fin du XIIIe siècle, appartient à la Corporation des Marins, on peut voir une partie des arcs, restaurés, un relief représentant le Sauveur et une rosace polychrome.” (Porcel, 1966: 51).

Cronológicamente, como se ve, hemos pasado por el gótico, el mudéjar, el siglo XVII y, ahora, el XVIII, pero no entremos aún en la cuestión cronológica, simplemente queremos llamar la atención sobre el baile de atribuciones que podemos encontrar.

En este sentido, la más reciente de las guías que ofrece información sobre el edificio de la Universitat y su artesanado es la titulada *Ibiza y Formentera de la Prehistoria a la época Islámica. Guía para la visita del Museo Arqueológico*, obra de B. Costa y J. H. Fernández (1995: 111-119). En ella se afirma que tanto la Universitat como la capilla fueron levantadas en el siglo XV. Un capítulo se dedica a las excavaciones en el subsuelo de la Universitat, llevadas a cabo en 1992. No se menciona el artesanado y, por lo tanto no se le atribuye cronología alguna. Tampoco lo hace la bibliografía más reciente que ha tocado el tema de la trayectoria histórica del edificio (Costa, Jiménez, 2017: 625-632).

En resumen, la atención dirigida al artesanado que empezamos a estudiar ha ido de nula al final del siglo XIX, al menos por parte de los autores más relevantes, a una época de alta consideración artística a principios del siglo XX que le llevó a su inclusión en el *Catálogo Monumental de España*. ¿Qué pasó después? Que su valoración ha ido cayendo, en parte por la restauración radical a la que fue sometido, en parte por su probable degradación por las malas condiciones de conservación. En parte, también, por la competencia que le hacían las piezas arqueológicas púnicas y últimamente

Figura 6. Trabajos de documentación fotográfica con andamio, iluminación artificial y trípode de gran altura.
© C. Tur

prehistóricas. Nuestro deseo es volver a llamar la atención sobre esta pieza artística de modo que en la futura reforma del Museu Arqueològic de Dalt Vila reciba el tratamiento museístico adecuado.

UN TRABAJO INCIPIENTE

En el verano de 2017 los autores de este artículo nos planteamos la posibilidad de documentar fotográficamente y de un modo lo más exhaustivo posible el artesanado de la antigua Casa de la Universitat. Realmente no pretendíamos nada más. Como suele pasar, una cosa llevó a otra. Con la amable autorización de la dirección del MAEF, montamos un andamio en el interior de la sala. Ello nos permitió una cosa tan sencilla como aproximarnos y observar bien las pinturas y la arquitectura del artesanado. Constatamos restauraciones, algunas patologías y, sobre todo, nos fijamos en los moti-

Figura 7. Ménsula esculpida y policromada del tipo denominado "de proa". Representa una cara de persona.
© J. J. González

Figura 8. Parte frontal de otra de las ménsulas, todas las originales representan la cara de una persona.
© J. J. González

vos pictóricos. De inmediato empezamos a buscar bibliografía y nos dimos cuenta de la poca información con que contábamos para nuestro caso. Especialmente llamativo fue la ya mencionada fluctuación de las cronologías propuestas para el artesanado. La consecuencia ha sido que hemos planteado un estudio más serio sobre él.

Este estudio, a nuestro juicio, debía seguir un método que ha dado repetidos buenos resultados. Cada miembro de nuestro pequeño equipo tiene su especialidad pero cada uno participa del trabajo de los otros. Este proceder enriquece el resultado final y flexibiliza las posiciones teóricas de cada miembro. Así, con la ayuda del resto, especialmente de Carolina Tur, el fotógrafo José Juan González Sans se ha hecho cargo del registro fotográfico. La aludida C. Tur y Antoni Ferrer, de formación parecida como documentalistas, han compilado la mayor cantidad posible de bibliografía y de documentos sobre el artesanado. En este aspecto, la colaboración de Jordi H. Fernández está siendo fundamental.

Ciertamente, la información sobre el artesanado es muy limitada. Al poco de empezar vimos que estábamos trabajando en un elemento arquitectónico (e histórico y artístico) fundamental de un edificio. Como elemento arquitectónico fundamental, no podíamos olvidarnos del resto del edificio. Como en una cadena, este edificio está en contacto con otros: la capilla de Sant Salvador, el baluarte de Santa Tecla, la Catedral, el Mirador, la Plaça de la Catedral... La información de archivo y bibliográfica que hemos ido compilando se refiere a este conjunto de construcciones. El estudio exclusivamente del artesanado es inviable, se hace necesario abrir el foco para poder entender su presencia. Así, la cantidad de información a localizar y procesar crece notablemente y también la dificultad de la empresa. Este artículo es solo una declaración de intenciones que publicamos en el único sitio que se podía publicar, en *Fites*, revista de la Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Figura 9. Vista lateral de una de las ménsulas policromadas. Puede apreciarse la decoración, de izquierda a derecha: las barras de Aragón, un cordón dorado, un motivo zoomórfico (una ave) y el cabello del motivo antropomórfico.
© J. J. González

LA DOCUMENTACIÓN FOTOGRÁFICA

Realizar un trabajo fotográfico a la altura del “teginat” o artesanado de la Universitat, implica ciertos retos técnicos, en este caso agudizados por los obstáculos del mobiliario museístico en desuso. El objetivo estaba muy claro: acercar la visión de los investigadores y la del espectador general a sus detalles constructivos y artísticos.

Para cumplir este objetivo era necesario trabajar con iluminación artificial y llevar la cámara y flashes a una altura de trabajo poco habitual, los más de cinco metros de altura a los que se encuentra el artesanado. Para ello, el uso de trípodes de gran altura y el control remoto de la cámara vía wifi hizo posible la captura de las fotografías, no sin un laborioso trabajo de posicionamiento y encuadre, que debía repetirse en cada uno de los escudos, ménsulas, tablillas, listones y detalles.

Al tratarse de un trabajo lento en su ejecución, no se ha podido usar la poca luz natural que proviene del exterior, muy cambiante durante el día. La

solución ha sido la iluminación artificial mediante flash. Con ella se ha conseguido un control del volumen al fotografiar las ménsulas, y en todas las fotografías resaltar las texturas de los materiales usados para pintar la madera.

El uso de la cámara fotográfica en los trabajos de patrimonio implica situar al investigador en un ángulo de visión lo más natural posible y al mismo tiempo un control de la profundidad de campo más allá de los límites ópticos. El apilamiento de imágenes con diferentes enfoques crea fotografías con nitidez de principio a fin, por muy cerca que se situé la cámara o pequeño que sea el objeto, permitiendo ver nítido cualquier detalle y facilitando su estudio. Para ello usamos una lente macro con gran definición, trabajando a un diafragma intermedio para evitar difracciones. Gracias al control del enfoque mediante software se crea una secuencia de imágenes donde cada una de ellas contiene una parte nítida del objeto. Las imágenes se combinan mediante una aplicación de computación que elige cada una de las zonas nítidas y las mezcla para

tener el resultado final. Un trabajo que en el caso de las fotografías de las ménsulas implica la toma de hasta 12 imágenes que al combinarse permiten al investigador acercarse al 100% a cualquier punto y tener el máximo detalle.

DOCUMENTANDO EL ARTESONADO. LAS FUENTES CONSULTADAS

...Y “una cosa llevó a la otra”: la experiencia de observación directa y el trabajo de documentación fotográfica realizados durante el verano de 2017 suscitó, de forma unánime en nuestro equipo, un vivo interés por llegar a conocer las circunstancias históricas y el proceso de construcción del artesonado. Miramos hacia arriba y aunque siempre estuvo allí de forma discreta, reclama ahora nuestra atención.

Pasar del mero interés impreciso, a delimitar el objeto de una investigación supone en todo trabajo científico una fase de documentación: recopilar las noticias existentes, hacer nuevos sondeos, leer trabajos similares, buscar la orientación y el consejo de colegas con experiencia, etc. Nuestro objetivo final: estudiar el artesonado de la Casa de la Universitat d'Eivissa no como un simple elemento mueble, sino como elemento estructural, integrado en la arquitectura y el espacio donde se ubica. Todo ello en su contexto histórico.

FUENTES ARCHIVÍSTICAS

Lo primordial, encontrar datos en fuentes contemporáneas a la construcción del artesonado. La lectura realizada de diversas series documentales correspondientes a la administración municipal del Arxiu Històric d'Eivissa (AHE), apenas ofrecen alguna que otra referencia al espacio ocupado por la antigua Casa de la Universitat y algún que otro apunte sobre materiales constructivos y diversos elementos utilizados en distintas reformas en el lugar a lo largo de los siglos. No hemos encontrado, por el momento, ninguna alusión directa a la construcción del artesonado o sus elementos, aunque no damos por finalizada la consulta de los fondos custodiados en dicho archivo. Es cierto que la documentación generada por esta institu-

ción nos ha llegado sólo parcialmente siendo la más numerosa la correspondiente a los siglos XV, XVI y sobre todo XVII. Queda pendiente, realizar sondeos en el archivo de protocolos notariales de Ibiza. Consideramos esta una búsqueda fundamental (no carente de dificultad debido al estado de conservación de los registros, la dificultad de acceso y la limitación cronológica —no disponemos de protocolos anteriores al s. XVII—). En la lectura de diversos trabajos de investigación sobre techumbres, algún “afortunado” ha logrado encontrar los contratos o concordias realizadas ante notario entre promotores y ejecutores de estas obras. También pendiente, los sondeos en otros archivos que custodian documentación de las Pitiusas como el del Regne de Mallorca.

Las noticias documentales más contemporáneas acerca de unas reformas realizadas en los inmuebles del antiguo ayuntamiento cedido a la Sociedad Arqueológica Ebusitana en 1903 y convertidos posteriormente en la sede del Museo Arqueológico (1907) nos llevan a consultar el archivo de la Comisión Provincial de Monumentos de Baleares, custodiado en el Consell Insular de Mallorca. Es conocido, que dos arquitectos de la Diputación Provincial, Guillem Reynés en 1908 y posteriormente Jaume Alenyar Ginard en 1917 proyectaron diversas reformas a causa del mal estado entre otros de las cubiertas. Las de 1917, en especial, consistieron en la reparación del artesonado, sustituyéndose cinco vigas.

La consulta de los fondos de la citada Comisión Provincial de Monumentos entraña diversas dificultades derivadas de los circuitos administrativos seguidos por los expedientes a lo largo de la existencia de la misma. Gracias al trabajo del doctor José Morata Socías acerca del funcionamiento de dicha comisión, entre los años 1844 y 1987 (Morata, 2005), hemos averiguado que la documentación depositada actualmente en el archivo del Consell Insular de Mallorca sobre dicha comisión procede de una donación privada y que la serie es incompleta. Por ello, sólo hemos podido recuperar algunos documentos de Secretaría de la Diputación Provincial y únicamente referentes al arquitecto Guillem Reynés en los que se cita un documento del proyecto de obras que deben lle-

Figura 10. Vista lateral de una de las ménsulas del artesanado. Puede observarse la rica policromía. © J. J. González

varse a cabo en el Museo Arqueológico de Ibiza. Nada más por el momento en este archivo, aunque las pistas nos llevan por las razones comentadas a realizar próximas pesquisas en archivos fuera de las Baleares como el General de la Administración (para documentos del Ministerio de Instrucción Pública) y el de la Academia de Bellas Artes de San Fernando (para la documentación de las Comisiones Provinciales de Monumentos).

Sin embargo, la vía del arquitecto Reynés no está del todo agotada: en la obra de Miquel Seguí y Elvira González acerca del arquitecto, donde se publica gran parte de su archivo personal, localizamos un documento con referencia 0.48.1 bajo el título: *"Museu Arqueològic, sense data. Projecte de claraboia"*. Es un simple dibujo a lápiz y acuarela en el que figuran planta, alzado y sección de la sala del artesanado sin apreciarse detalles (Seguí, González, 2008, vol 2: 181).

Otras fuentes que nos han proporcionado noticias son las de tipo gráfico: en los archivos del Instituto de Patrimonio Cultural de España (IPCE) dependiente del Ministerio de Cultura se han recuperado los planos incluidos en el proyecto que el

arquitecto Antoni Alomar diseñó en 1965 para convertir en espacio museístico la casa Laudes, la Curia, y el Museo Arqueológico junto con las casamatas del baluarte de Santa Tecla en Dalt Vila. En uno de los planos se lee "artesonado gótico policromado", pero el alzado no recoge los diferentes elementos del mismo.

También en fondos del IPCE, en el archivo fotográfico Ruiz Vernacci se conservan dos fotografías pertenecientes al interior del Museo Arqueológico de Dalt Vila fechadas entre 1900 y 1915 realizadas por el fotógrafo José Lacoste Borde. En la primera se reproduce el espacio de la capilla del Salvador, describiéndose como sigue: "interior del museo con arcos apuntados y bóvedas de crucería y claves con escudos. En los muros vitrinas con piezas de alfarería: tinajas, jarras, ánforas". La segunda corresponde a la sala del artesanado, y su descripción: "interior de una sala con piezas de alfarería: tinajas, jarras, ánforas. Al fondo escultura medieval de Cristo crucificado". Curiosamente, aunque se observa en la fotografía una vista parcial del artesanado (cuatro vigas) no se alude a él en la descripción que acabamos de reseñar. Una observación ampliada del original foto-

Figura 11. Vista inferior de una de las ménsulas del artesanado. © J. J. González

gráfico, hace patente el mal estado del mismo, por lo que posiblemente pasó inadvertido. Según la cronología de la toma (entre 1900-1915) y teniendo en cuenta que al fondo se observa la capilla con el crucifijo, las condiciones del artesanado coinciden con el período posterior a las reformas dirigidas por el capitán de ingenieros José Berenguer Cajigas y anterior a las de los arquitectos de la provincia. Notamos en la fotografía que la disposición de las vigas y otros elementos no coincide con la actual (en las diversas reformas al parecer no se respetó la ubicación original de los elementos del artesanado).

Finalmente, comentar también aquí, la inapreciable reseña descriptiva y datación del artesanado acompañada de unos dibujos que Antonio Vives Escudero incluyó en la antes mencionada la parte balear del *Catálogo Monumental de España*, realizada entre 1905 y 1909.

FUENTES DE HEMEROTECA

La digitalización de los archivos es actualmente una gran ventaja para los investigadores. El fácil acceso desde nuestro lugar de trabajo habitual a las bases de datos documentales, nos ha llevado a recopilar noticias y artículos de la prensa periódica acerca de nuestro objeto de investigación.

La sección de Hemeroteca del Arxiu Històric d'Eivissa (AHE) permite consultar prácticamente todos los fondos de la prensa local desde su nacimiento. En 1904 Enrique Fajarnés publicó una serie de artículos titulada "Arqueología ebusitana" en *Diario de Ibiza*. En el de 11 de mayo afirma que la Universitat era "el salón de sesiones de los Jurados y Consejo general y de los Regidores en el siglo XVIII, con sencillo artesanado destruido en algunos puntos por las aguas pluviales en el periodo de abandono". Las noticias se multiplican hacia 1965. Entonces se abrió una polémica sobre la conveniencia de derribar el Museo Arqueológico para dar vistas a la plaza de la Catedral. I. Macabich salió en defensa del edificio y muy al contrario de un derribo, se acometió una restauración. El mismo año se puso al fin en ejecución un ambicioso proyecto antes mencionado y que se anunciaba desde 1959. Pretendía la creación del Museo de Ibiza, una de cuyas secciones debía instalarse en el hasta entonces Museo Arqueológico. Durante 1966, diferentes noticias, especialmente en *Diario de Ibiza*, dan cuenta del progreso de las obras. El 2 de setiembre se explicaba que una de las tres secciones del Museo de Ibiza sería la artístico-medieval y ocuparía los locales del Museo Arqueológico "debidamente restaurados". Por entonces se trabajaba en la Curia "cuya restauración se encuentra muy avanzada", y parece que aún no en la Universitat.

En la Biblioteca Virtual de Prensa Hispánica del Ministerio de Cultura, hemos encontrado noticias del diario la *Gaceta de Mallorca* el cual, tenía por costumbre recoger en una de sus secciones la actividad desarrollada por la Comisión Provincial de Monumentos de Baleares. En el ejemplar de 18 de diciembre de 1907, en artículo firmado por nuestro ilustre I. Macabich se hace notar el lamentable estado de las techumbres:

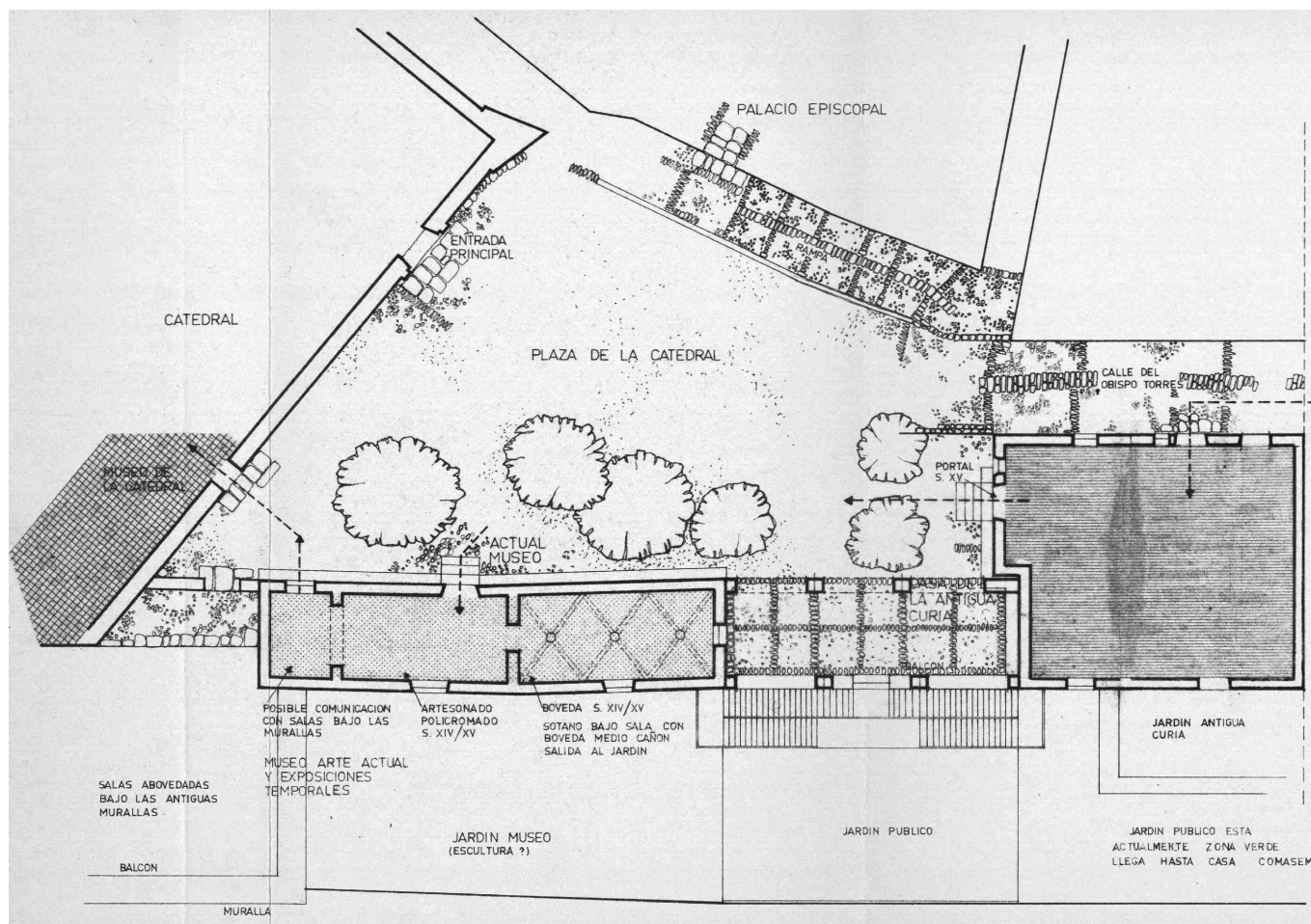

Figura 12. Detalle del plano del arquitecto A. Alomar, de 1965. Puede leerse “artesonado policromado s. XIV / XV” refiriéndose a la Universitat (IPCE)

“Bien merece el secular edificio las simpatías de los amantes del arte y de los cultivadores de la ciencia arqueológica. Desgraciadamente la subvención concedida al Museo de Ibiza, teniendo que aplicarse a otras necesidades, es insuficiente para cubrir los gastos que supone la restauración del edificio, restauración imprescindible por todos conceptos, ya que las obras realizadas en aquel hasta la fecha no son ni siquiera suficientes para asegurar sus mal paradas techumbres, cuya ruina sería sumamente lamentable... debe responder el gobierno procediendo a la realización de aquellas obras, de necesidad urgente, cuyo descuido dejaría el edificio en un estado indigno de un Museo nacional...”

Y en el ejemplar del mismo periódico con fecha 31 de marzo de 1908 y 20 de mayo del mismo respectivamente:

“Comisión Provincial. Se dio cuenta de una comunicación del Jefe del Museo Arqueológico de Ibiza trasladando la que le ha dirigido el Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, ordenando que por el arquitecto de provincia se forme proyecto de las obras necesarias en aquel Museo. Se acordó trasladarlo al arquitecto provincial”.

“Comisión Provincial. Se enteró la Comisión de una comunicación del arquitecto de la provincia acompañando el proyecto de las obras que deben realizarse en el Museo Arqueológico de la ciudad de Ibiza”.

BIBLIOGRAFÍA SOBRE ARTESONADOS

Nuestras primeras lecturas se han centrado en trabajos publicados para el ámbito nacional y más

en concreto los realizados en los territorios de la antigua Corona de Aragón, dadas las semejanzas estructurales y estilísticas que hemos observado. Con breves pinceladas, recogemos aquí la revisión de la historiografía existente sobre techumbres de madera realizada por Miquel Mirambell y Mónica MasPOCH en sendos artículos (Mirambell, 2012: 919-920; MasPOCH, 2013: 59-70). Curiosamente, podría conectarse “ese poco interés” suscitado por el artesanado de nuestra antigua Universitat con la escasa atención, dicen los autores, que las techumbres de madera pintadas han suscitado por parte de la historiografía:

“Una de les manifestacions artístiques que tradicionalment s’ha exclòs de les belles arts és la construcció i decoració de sostres de fusta. Es tracta d’un àmbit artístic força oblidat per la historiografia al llarg del segle XX, especialment a Catalunya on ha despertat un feble interès que ha provocat una manca notable d’estudis al respecte.” (Mirambell, 2012).

Hay consenso científico en considerar las obras de José F. Ràfols, *Techumbres y artesanados españoles* (1926), Arthur Byne, *Decorated wooden ceilings in Spain* (1920), y Agustí Duran i Sanpere, *Els sostres gòtics de la casa de la ciutat de Barcelona* (1929), como clásicos de referencia a la hora de abordar el estudio de techumbres de madera pintadas. El mérito de todos ellos: dar a conocer estos elementos artístico-estructurales y tratar sistematizar su estudio (MasPOCH, 2013). Sin embargo estas obras:

“no tingueren continuïtat fins a la realització de les tesis doctorals d’Isabel Companys i Núria Montardit ja a la dècada de 1980, centrades en els embigats goticomudèjars catalans. Més endavant, amb l’arribada del segle XXI, s’ha renovat l’interès per la construcció i decoració de sostres, si bé centrat preferentment en el teginats de l’edat mitjana.” (Mirambell, 2012).

El mismo autor se hace eco de la creación de un grupo de trabajo, *Ligna.cat*, vinculado a la Univer-

sitat de Barcelona dedicado a la investigación de techumbres de madera. Este equipo:

“és una branca d’un altre grup de recerca d’abast internacional anomenat LIGNA-Charpenters Méditerranéennes... integrat per membres del CNRS d’Aix-en-Provence, de Gènova i la Universitat de Barcelona. El seu objectiu és dur a terme recerques per catalogar i estudiar des dels vessants estructural, ornamental i terminològic les cobertes de fusta de l’àmbit catalanoaragonès dels segles XIV al XVIII.” (Mirambell, 2012).

De indudable utilidad en esta fase incipiente de nuestra investigación ha sido la lectura de los trabajos incluidos en el número VI de *Quaderns del Museu Episcopal de Vic* dedicado de manera monográfica al estudio de artesanados medievales a un lado y otro de los Pirineos, publicado con la colaboración de la *Association Internationales de Recherche sus les Charpenters et Plafonds Peints Médiévaux*.

Para terminar este apartado y a modo de resumen, concluimos y valoramos que nuestros primeros sondeos en las fuentes disponibles nos han proporcionado por el momento, datos ya conocidos, otros no tanto, pero todos ellos útiles, aunque en conjunto quizás no lo suficientemente relevantes para el objeto de nuestra investigación.

EL PROBLEMA DE LA CRONOLOGÍA

Previamente en este artículo hemos apuntado el poco mérito artístico otorgado y la confusión en cuanto a la atribución cronológica del artesanado. Imaginamos que su estado de conservación influyó en que pasara inadvertido o simplemente fuera poco valorado para cierto tipo de miradas; su datación tan dispar, resulta un poco chocante. La falta de rigor científico, en ocasiones, conduce a los investigadores y estudiosos a dar por buenos ciertos datos, perpetuándose así los errores. No podemos obviar sin embargo, que por el momento, nos faltan datos objetivos que nos permitan datar el artesanado con cierta exactitud. A nuestro modo de ver los más fiables, tanto en

lo que se refiere al artesanado como al espacio que lo alberga, los proporcionarían las fuentes documentales contemporáneas a su construcción — contratos notariales, libros de administración de la Universitat d’Eivissa etc, que por supuesto, no dejaremos en buscar— pero también, los resultados de las distintas campañas de excavaciones arqueológicas en el lugar, el estudio de la madera, de los pigmentos y de la técnica pictórica utilizada.

Por el momento, disponemos de una vía que puede ser de utilidad para aproximarnos a una posible datación, a la que podemos llamar “método de los paralelos”, es decir, la de comparar los distintos elementos del artesanado con otros existentes ya investigados.

Como hemos indicado más arriba, definimos el artesanado de la antigua Casa de la Universitat d’Eivissa como una techumbre de estructura plana con vigas vistas (Ràfols, 1926). Esta tipología es bastante habitual en edificios civiles. Nuestra observación y la comparación, nos ha llevado a identificar paralelismos de buena parte de sus motivos decorativos con los existentes en techumbres de época medieval en el área geográfica de la antigua corona catalanoaragonesa (Cataluña, Aragón, Valencia y Mallorca).

Resumimos aquí algunas de las generalidades sobre la decoración de techumbres en dicha época elaboradas

Figura 13 a 17. Detalle de la situación de las tablillas y diferentes tipos de decoraciones que estas presentan. © J. J. González.

por M. MasPOCH para el volumen *Art gòtic català. Pintura I* de la Enciclopèdia Catalana:

“La distribució d’aquesta decoració segueix unes pautes bàsiques que es poden veure en els diferents exemples conservats. L’estructura del sostre i la seva visibilitat obligava a concentrar la decoració que es volia destacar en determinades peces... Les bigues mestres, tant en palaus de titularitat privada com pública, mostren a les cares laterals les barres reials, vermelles i ocres, tallades per la presència dels escuts dels propietaris... En els teginats els elements heràldics són motius constants... ja que aquesta decoració embellia l’estança i alhora permetia reconèixer ràpidament la identitat dels propietaris i la seva condició social... La resta de peces més petites, plaquetes i cabirons, que constitueixen un teginat mostren sempre la repetició de motius geomètrics o vegetals... a les taules de l’entrebega és on es troben les peces de decoració més complexa, és a dir, les escenes figurades. La temàtica emprada en general en tots els exemples coneguts fins al moment se centra en temes de tipus galant, de cacera, històrics i d’aspectes de la vida quotidiana.” (MasPOCH, 2005).

En cuanto a técnica pictórica, es muy común para los siglos medievales utilizar la técnica de “temple al huevo” sobre una capa de imprimación de yeso y cola. La gama cromática es reducida, prácticamente los colores primarios.

A pesar de su estado de conservación, hemos podido identificar —en los elementos que permanecen de la techumbre original— los siguientes motivos, pintados en vigas, ménsulas, tablillas y listones, agrupándolos como sigue:

1. Motivos heràldicos. En las vigas, de forma cíclica y equidistante y por ambas caras se observan un escudo nobiliario, otro con barras de Aragón y el escudo de la Universitat d’Eivissa. Todos parecen seguir las pautas de representación habituales durante los siglos medievales:

“Durant l’edat mitjana els temes heràldics apareixen per deixar constància dels llinatges que encomanaven i sufragaven les obres. Així, en general, podem trobar escuts aïllats amb forma apuntada, arrodonida o romboïdal que poden estar inclosos dins motius geomètrics, o bé rodejats de vegetals. Acostumen a aparèixer al llarg de les jàsseres (on eren fàcilment visibles), i adopten posicions diferents segons les cares: drets o ajaguts. A més dels escuts cal referir-se a les barres catalanes, motiu molt representat a la Corona d’Aragó com a símbol de la monarquia catalanoaragonesa.” (Gasol, 2012: 47).

Las barras de Aragón también las encontramos decorando las ménsulas en sus caras laterales. Aventuramos, que el escudo nobiliario pertenezca con probabilidad al linaje de Pedro de Portugal. El escudo de la Universitat d’Eivissa aparece representado básicamente tal y como lo conocemos: el castillo de tres torres. Sin embargo, estos escudos son todos de los llamados ojivales o curvilíneos triangulares franceses por su forma y origen. Se datan desde el siglo XIII y suelen hacerse menos frecuentes a partir del XV.

2. Motivos vegetales. En los espacios entre vigas (tablillas), rodeando los escudos y en las ménsulas hemos identificado diferentes motivos vegetales. Parecen una sencilla representación de plantas diversas. En la parte inferior de las vigas se identifica la flor de lis.

“La decoració vegetal és la més utilitzada per a recobrir les superfícies reduïdes de les plaquetes. La forma més senzilla recorre a tanyes que adopten disposicions variades i que es complementen amb fulles. Poden formar línies trencades; cercles, amb fulles ondulants, lobulades o palmetes; espirals; el·lipses, amb fulles cardials; angles, amb fulles trilobulades o polilobulades; esses ajagudes, amb petites espirals i fulles lanceolades; creus amb palmetes de perfil... Altres elements vegetals són la flor de lis.” (Company, Montardit, 1981: 100-101).

3. Motivos caligráficos. En algunas tablillas de entre vigas se observan elementos pseudo-caligráficos:

“que recorden l’escriptura cúfica geomètrica àrab amb fins decoratius, i que es poden situar novament dins la tradició mudéjar en contacte amb l’art andalusí.” (Fuguet, Mirambell, 2013: 126).

4. Motivos geométricos. En la base inferior de las vigas continuando las líneas de los escudos, se identifican restos de decoraciones geométricas. Formas geométricas se observan también en listones: dientes de sierra, grecas y cenefas con círculos en las ménsulas:

“Els elements geomètrics constitueixen una de les mostres més evidents de la influència mudéjar.” (Fuguet, Mirambell, 2013: 126).

5. Motivos zoomórficos. Se ha identificado un ave en la cara lateral de una de las ménsulas. Los motivos zoomórficos son:

“força abundants i es poden classificar en quatre grups: aus, quadrúpedes, animals aquàtics i animals fantàstics... sobre la simbologia... cal dir que en alguns casos sembla clara una significació moral.” (Fuguet, Mirambell, 2013: 126).

6. Motivos humanos. Aparecen en las ménsulas, decoradas con rasgos humanos: tienen ojos, boca, dientes, nariz, cejas y círculos que marcan las mejillas. Lucen pelo ensortijado, flequillo y barba. Todas siguen el mismo patrón pero con pequeñas variantes.

“Aquestes peces de suport estan esculpides i pintades. La talla és molt simple i esquematitzada, d’acord al tipus conegut com “buc de nau”² L’acabament del cos prismàtic està buidat de manera que simula un

Figura 18. Vista de la cara inferior de una viga donde se aprecia, entre otros motivos vegetales, la flor de lis.
© J. J. González.

cap humà. La part inferior s’obre en dues puntes, mentre que la superior presenta certa inclinació. La decoració pictòrica reproduceix un cap grotesc. Els ulls grans i ametllats, són realçats per una ampla cella. La boca entreoberta deixa veure les dents, per entre les quals surt una llengua de palm. Una taca vermella, circular o triangular, assenyala la galta. Els cabells es reparteixen per ambdós costats... o bé es limiten a un serrell ondat. Les parts planes laterals i inferiors són aprofitades igualment per a situar temes decoratius. La cara inferior presenta elements vegetals o geomètrics; a les altres

² Su nombre en castellano es ménsula de proa.

dues, a més d'aquests, n'apareixen d'heràldics i zoomòrfics." (Companys, Montardit, 1981:99-100).

CONCLUSIONES PROVISIONALES

Ya se ha dicho que el artesanado es un elemento estructural, forma la cubierta del edificio. Ciertamente, las cubiertas de un inmueble pueden sustituirse totalmente de modo que no queden trazas o que sean muy poco perceptibles. Esto quiere decir que podemos tener unas dataciones para el edificio que no coincidan con su cubierta.

Las excavaciones arqueológicas efectuadas en el subsuelo de la Universitat ofrecen una cronología del siglo XV avanzado. Ciertamente no se han publicado los resultados de estas excavaciones ni los materiales que se han usado para esta propuesta cronológica. Tampoco se ha elaborado todavía el estudio arqueológico de los paramentos del conjunto de edificios: Universitat, Capella de Sant Salvador, el Mirador.

No es infrecuente que, como en este caso, las dataciones arqueológicas discrepen de las documentales. Así, las primeras noticias documentales de la Universitat y de la Capilla de Sant Salvador son de la década de los años sesenta del siglo XIV (Piña, 2006: 207; Macabich, 1967: III, 103, 344). A principios del siglo XV se mencionan tanto "la Sala", refiriéndose a la Universitat, como la cofradía de San Salvador, lo que es coherente con la primera datación en el siglo anterior (AHE, *Llibre de clavaría de 1417-18*, f. 4r). Posteriormente, las menciones a la "casa del Consell" y "casa del Regiment" se hacen relativamente frecuentes (AHE, *Llibre de clavaría de 1493-94*).

El escudo sobre la antigua puerta de la Universitat muestra el año 1503 (a veces se ha leído 1703, pero creemos que la lectura más antigua es la correcta). Ese año se habrían efectuado obras de importancia. Tal vez se procedió al tapiado y desmontaje de la entrada en arco anterior, aún parcialmente visible, sustituyéndola por otra de dintel plano, ahora tapiada, que está presidida por el escudo de la Universitat y el citado año.

La datación estilística del artesanado, como hemos visto, es amplia. ¿Estamos ante una cubierta original de un edificio del siglo XIV? ¿Es correcta la datación arqueológica y el edificio se transformó completamente en el XV? ¿Data el artesanado de las obras que dubitativamente atribuimos a 1503?

Las propias pinturas del artesanado, pueden ayudarnos. Los escudos de Aragón, de la Universitat y el escudo nobiliario son del tipo francés, como se ha dicho. En la heráldica local son poco frecuentes por ser antiguos. Los escudos de la Universitat y de Aragón conservados en Ibiza son de otros tipos más al gusto de los siglos XV al XVII. Pero es una cuestión a estudiar con más profundidad. La forma de representar la heráldica ha resultado ser muy esclarecedora en algunos casos para llegar a proponer una datación.

Lo más llamativo sería la presencia del escudo que atribuimos a Pedro de Portugal. Ciertamente, sabemos que murió en 1258 y no creemos que el artesanado date de tal época. Sin embargo, fue uno de los tres conquistadores de la isla y, además, señor del Reino de Mallorca. Su escudo en la sala de los jurados podría ser un homenaje a este personaje. Esto explicaría el cambio de color del campo del escudo, que generalmente se representa en azur (azul) y en el artesanado está en gules (rojo), y la vacilación en el número de dados, que oscila notablemente. Una hipótesis sería que en las vigas que fueron sustituidas por otras nuevas en la restauración de principios del siglo XX, se encontraran los escudos de Guillem de Montgrí y de Nuno Sanç, completando así la tríada de conquistadores. Será difícil dar respuesta a esta cuestión.

Las escasas fuentes documentales disponibles para los siglos XIII al XV son una dificultad así como lo es también el conocimiento pleno sobre las diferentes fases de los edificios ubicados en la plaza de la Catedral. Sin embargo, nuestro acercamiento mediante el método de los paralelos no es ni mucho menos banal. Gracias a él, podemos proponer algunas conclusiones, todavía provisionales, pero creemos que bien encaminadas:

Figura 19. Ménsula de la Universitat d'Eivissa.
© J. J. González

Primero. Que tanto desde el punto de vista estructural como estilístico y por la técnica utilizada el artesonado de la antigua Casa de la Universitat d'Eivissa se asemeja en alto grado a techumbres existentes y estudiadas en el ámbito geográfico de la antigua Corona de Aragón durante los siglos medievales. La decoración de artesonados no puede desligarse de otras manifestaciones pictóricas como las pinturas murales, decoración de retablos y en general las artes decorativas. Los estudios realizados en el campo de la historia del arte pueden sernos de gran utilidad.

Segundo. Aunque el período medieval es sin duda amplio, podríamos llegar a acotar un poco más si tenemos en cuenta que el programa iconográfico de los motivos representados y su disposición a lo largo de los diferentes elementos estructurales de la techumbre es más propio de artesonados estudiados y datados en el período comprendido entre finales del siglo XIII y primera mitad del XV. No es de extrañar que una institución de gobierno con el peso y importancia de la Universitat d'Eivissa i Formentera quisiera

dotarse ya desde sus inicios, de un espacio merecedor de sus importantes funciones. El problema de su estado de conservación, que ya ha hemos comentado, y las consecuentes restauraciones, así como la ignorancia que ha sufrido, pueden indicar también que sea mucho más antiguo de lo que se ha venido creyendo.

Por nuestra parte continuaremos con el trabajo de documentación: procesar las fotografías tomadas, finalizar la planimetría, continuar el estudio documental y la búsqueda de paralelos. Finalmente, los estudios de técnica pictórica, de pigmentos y de la madera que deben ser la fase previa de una futura y muy necesaria restauración, podrían ser concluyentes para la definitiva datación del artesonado de la Casa de la Universitat.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (2013): Teginats pintats medievals i moderns: conservació, restauració, revaloració. Volum monogràfic, *Quaderns del MEV*, VI. On line: <https://www.museuepiscopalvic.com/ca/museu/publicacions/quaderns-del-museu-episcopal-de-vic-vi>.
- AUSTRIA, L. S. (1982): *Las antiguas Pitiusas*, Palma: Sa Nostra.
- CASTELLÓ GUASCH, J. (1948): *Ibiza y Formentera. Índice para el viajero*, Palma: Imprenta de los Establecimientos Victoria.
- COBOS, F.-CÁMARA, A. (2008): *De la fortificación de Yviça*, Ajuntament d'Eivissa, Eivissa.
- COSTA FERRER, J. (sf [1934]): *Las Islas Pitiusas. Ibiza y Formentera. Guía Gráfica*, Barcelona: Librería Francesa, Imprenta Vich, Inca-Palma.
- COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. H. (1995): *Ibiza y Formentera de la Prehistoria a la Época Islámica. Guía para la visita del Museo Arqueológico*, Ibiza: Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera.
- COSTA, B.; JIMÉNEZ, H. (2017): El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera: un Museu entre dos siglos, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 35, 625-632.
- COSTA RAMON, A. (1962): *La triple muralla de la Ibiza árabe. Ensayo de topografía histórica*, Instituto de Estudios Ibizencos, Eivissa.
- COSTA RAMON, A. (1996): *La ciutat i badia d'Eivissa*, ed. a cura de R. Vallés Costa, Editorial Mediterrània-Eivissa-Ajuntament d'Eivissa.
- COMPANYS, I.; MONTARDIT, N. (1981): Embigats gòtics a la Vila de Montblanc: l'església de Sant Miquel (inèdit).
- FERNÁNDEZ, J. H. (2004): "Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 8, 369-378.

- FERRER ABÁRZUZA, A.; TUR SERRA, C. (2003): *Estudi històric i arqueològic del castell d'Eivissa. II. Documents escrits*, Quaderns d'arqueologia pitiüsa, 8, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- FUGUET, J; MIRAMBELL, M. (2013): El sostres teginats policroms dels segles XIII i XIV a la Conca de Barberà i la baixa Segarra, *Quaderns del MEV*, VI.
- FUGUET, J; MIRAMBELL, M.; PLAZA, C. (2015): *El teginat de Sant Miquel de Montblanc*, Barcelona: Cossetània Edicions.
- GASOL, A. (2012): Les bigues gòtiques del convent del Carme de Valls. Descripció, anàlisi i contextualització del conjunt localitzat, *Quaderns de Vilaniu*, 61, 5-90.
- GONZÁLEZ, E. (2007): Apuntes histórico-artísticos para el estudio de la techumbre mudéjar de Sant Gaietà número 5 de Palma. In memoriam, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63, 385-398.
- GURREA BARRICARTE, R.; MARTÍN PARRILLA, Á. (1999): *Excavaciones arqueológicas en la Catedral de Eivissa*, "Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa" 5, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- MARTÍN PARRILLA, Á. (2009): Excavacions arqueològiques a les dependències de l'Arxiu Històric del Palau Episcopal d'Eivissa" *Intervencions 2008*, "Quaderns d'Arqueologia Ebusitana", 1, 54-61.
- MASPOCH, M. (2005): La decoració dels teginats, *L'Art gòtic català. Pintura I*, Enciclopèdia Catalana (on line).
- MASPOCH, M. (2013): Aproximació historiogràfica dels embigats policromats medievals en arquitectura domèstica catalana. El cas de Barcelona, *Quaderns del MEV*, VI.
- MIRAMBELL, M. (2012): Contribució a l'estudi dels sostres de fusta cincentistes vigatans, *AUSA*, XXV, 170.
- MORATA, J. (2005): *La Comisión Provincial de Monumentos de Baleares (1844-1987)*, Universitat de les Illes Balears.
- PALAU, C.; SANSANO, L. (2009): *El Consell Insular. 30 anys d'autogovern*, Consell d'Eivissa, Eivissa.
- PALOU, J. M.^a, PLANTALAMOR, L. (1974): Techumbres mudéjares en Mallorca, *Mayurqa*, 12.
- PORCEL, B. (1966): *Ibiza. Photographies en couleurs et en noir*, Barcelona: Editorial Planeta.
- POSADAS LÓPEZ, E. (1989): *Las murallas de Ibiza*, Caja de Baleares "Sa Nostra"-Fomento del Turismo de Ibiza y Formentera, Eivissa.
- QUADRADO, J. M.; PIFERRER, P. (1888): *España, sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Islas Baleares*, Barcelona.
- RABANAQUE, E.; NOVELLA, Á.; SEBASTIÁN, S.; YARZA, J. (1981): *El artesanado de la catedral de Teruel*, Zaragoza: Caja de Ahorros de Zaragoza, Aragón y Rioja.
- RÀFOLS, J. F. (1926): *Techumbres y artesanados españoles*, Barcelona: Ed. Labor.
- RAMON, J. (2000): *Estudi arqueològic i històric del Castell d'Eivissa. I. Estructures i elements arquitectònics*, "Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa", 6, Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- ROMAN, C. (1925): Guía del Museo Arqueológico de Ibiza, en RODRÍGUEZ MARÍN, F. *Guía histórica y descriptiva de los Archivos, Bibliotecas y Museos arqueológicos de España*, vol. II (Sección de Museos. Parte primera), Madrid: Imprenta de la "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos", 439-480.
- RIPOLL ESCANDELL, A. (1999): *El Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Competències*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- TOLOSA, J. A. (sd): Iglesia de la Virgen (Tobed), en Un recorrido por el arte mudéjar aragonés. Recurso Web: [//www.aragonmudejar.com/calatayud/tobed/tobed48.html](http://www.aragonmudejar.com/calatayud/tobed/tobed48.html).
- TOLOSA, J. A. (sd): Iglesia de Santa María (Maluenda), en Un recorrido por el arte mudéjar aragonés. Recurso Web: <https://www.aragonmudejar.com/calatayud/maluenda/maluenda20.html>
- VILLANGÓMEZ LLOBET, M. (1957): *Llibre d'Eivissa. Paisatge. Història. Antologia*, Barcelona: Editorial Selecta.
- ZARAGOZÁ CATALÁN, A. (2017): *Lesglésia parroquial de Vallibona i els sostres pintats medievals valencians*, Generalitat Valenciana. On line: www.avinsilona.cat/documentacio/sostre%20medieval/esglesia_vallibona_3_viii.pdf *Enia re fit que orum obus, norei convemus horidissenam inare factamerem*

EIVISSA I FORMENTERA EN L'ASTRONOMIA PRINCIPALS FENÒMENS ASTRONÒMICS, NOTES HISTÒRIQUES, ANÈCDOTES I PROTAGONISTES

Ana Colomar Mari

RESUM: Los fenómenos astronómicos más importantes e inusuales que se han podido observar desde nuestras islas, han causado entre su población fascinación, miedo, encanto o expectación. Sus testimonios los han dejado plasmados en documentos con mayor o menor detalle, de manera que hemos podido recoger el rastro documental de la aparición del Gran cometa de 1577; los eclipses de Sol que tuvieron lugar en 1539, en 1860 y en 1905; la visita del cometa Halley el año 1910; y la oposición del planeta Marte de 1956. De ellos, los ocurridos durante el último siglo, fueron estudiados por Vicent Serra i Orvay y Daniel Escandell Serra, dos personalidades relevantes en el campo de la astronomía.

ABSTRACT: The most important and unusual astronomical phenomena that have been observed from our islands, have caused among its population fascination, fear, charm or expectation. Their testimonies have left them reflected in documents with more or less detail, so that we have been able to pick up the documentary trail of the appearance of the Great Comet of 1577; the solar eclipses of 1539, 1860 and 1905; the visit of Halley's Comet in 1910; and the 1956 Mars opposition. The ones that happened during the last century, were studied by Vicent Serra i Orvay and Daniel Escandell Serra, two important personalities in the field of astronomy.

Introducció

L'observació del cel ha estat present en totes les civilitzacions. De fet, avui dia, la presència de notícies relacionades amb l'astronomia en els mitjans de comunicació és gairebé diària. La fascinació pels cossos celestes, la necessitat d'esbrinar els seus misteris i secrets, o simplement intentar desxifrar el destí de les persones i la predicció de fets, a través de l'astrologia, són alguns dels motius d'aquesta fascinació. També, en un sentit més pràctic, el coneixement de l'astronomia ha permès als navegants conèixer quan fer-se a la mar amb bon temps i com tripular sense risc a perdre el rumb, i als pagesos preveure els temps de la sembra o de les collites.

Al llarg de la història, els grans fenòmens astronòmics han causat entre les poblacions por, fascinació, expectació i encant. L'aparició d'eclipsis ha anat lligada, per exemple, a la vinguda de desastres naturals, l'apocalipsi i un grapat de negres llegendes. Per altra part, aquests fenòmens han anat també associats a la necessitat de conèixer cada vegada més l'univers i l'astronomia. Afortunadament, avui dia la ciència s'ha encarregat d'acabar amb les especulacions, pors i llegendes.

De fet, cada gran fenomen astronòmic s'ha viscut diferent entre la població, depenent sempre de l'època, el coneixement popular i després cada vegada més científic, la necessitat d'estudiar-lo amb els instruments a l'abast de cada moment, la seva

franja de visibilitat, etc. Les nostres illes no han estat alienes a aquests esdeveniments astronòmics ni a la pràctica de l'observació del cel. Al llarg de l'article veurem com.

Començant per l'astronomia primitiva, són molts els monuments funeraris i religiosos megalítics que estan construïts segons alineacions astronòmiques, de fet el sepulcre de Ca na Costa, a Formentera, fou aixecat sota uns coneixements astronòmics, matemàtics i geomètrics. La seva estructura complexa i orientació, amb un corredor d'accés orientat cap a ponent en fa palès aquest coneixement. Al santuari de la cova des Culleram, dedicat a la deessa Tanit, s'han trobat motius decoratius púnics de caràcter astral i sagrat, com creixents lunars, o discs solars. Com a deessa celeste, Tanit és senyora de la Lluna.

Durant l'edat mitjana, es produeix un gran auge de l'astrologia, per tractar la influència que poden exercir els astres en el caràcter de les persones, i sobre aquells fets que poden afectar de manera personal o col·lectiva. La primera obra d'astrologia en català fou el *Tractat d'Astronomia* de Ramon Llull (1297). Es tracta d'una obra que recull el coneixement medieval sobre aquesta matèria, amb una concepció astrològica de l'astronomia d'aquesta època. Enric Fajarnés Tur al·ludeix a aquesta doctrina basada en la influència que exerceixen els astres sobre el cos humà a l'opuscle que tracta la pesta a Eivissa ocorreguda l'any 1652:

“S'atribuïa importància a les constel·lacions celestes, i es varen col·locar remeis espirituals a l'arsenal terapèutic. Aquestes idees confuses i altres nocions inexactes que podríem exhumar, revelen la foscor que regnava en el camp de la medicina i la superstició dels pobles, en expirar l'arabisme i durant els primers anys del renaixement”.

Per tant, l'estudi i investigació del firmament com a ciència moderna va precedida d'aquest tipus de manifestacions dels coneixements astro-

*Sepulcre megalític de Ca na Costa a Formentera.
Foto: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*

nòmics aplicats a creences i pràctiques sagrades o paganes.

Des de finals del segle XIX i principi del segle XX, l'astronomia es converteix en una afició cultivada per molts. Alguns factors que propiciaren aquest impuls foren la invenció o adaptació dels instruments, l'aplicació de noves tècniques a l'astronomia com la fotografia i el cinema, i la qualitat dels científics que pogueren anar introduint nous mètodes d'observació i anàlisi, i divulgar-ne els resultats. En aquest context podem situar a l'eivissenc Vicent Serra i Orvay que destacà per la seva notable activitat dins el camp de l'astronomia, tant a la nostra illa com fora.

La segona meitat del segle XX suposà una nova configuració de l'astronomia moderna i la seva consolidació com a activitat científica. Avui és una ciència complexa i diversificada, amb moltes branques científiques i tecnològiques: l'astrobiologia, l'astrofísica, l'astronàutica o l'astrofotografia en són només alguns exemples.

Els principals fenòmens astronòmics a les Pitiüses

Els eclipsis, sobretot els eclipsis de Sol, han estat dels fenòmens naturals astronòmics més espectaculars, a la vegada que temerosos. De fet, dins el nostre refranyer hi podem trobar una dita que expressa

el pensament que es tenia quan es podien veure les estrelles en el ple del dia, "Estels en ple dia, guerra, fam i malaltia", que els dóna un caràcter de mal auguri. Els eclipsis de Lluna no han despertat tant d'interès entre la població i els cometes (estrelles amb cua) estaven associats a catàstrofes i calamitats.

D'aquests esdeveniments més importants i inusuals que s'han pogut contemplar des de les nostres illes, els seus testimonis coetanis, com cronistes, oficials encarregats de portar els llibres o secretaris dels ajuntaments, els han recollit amb més o menys detall i n'han deixat un rastre documental. Amb l'aparició de la premsa, aquests també esdevingueren notícia. Ens referim a l'aparició del cometa de 1577, els eclipsis de Sol que varen tenir lloc l'any 1539, l'any 1860 i l'any 1905, la visita del cometa Halley el 1910 o l'oposició de Mart el 1956.

Els fenòmens més antics amb una referència documental potser són els recollits en els *Llibres d'Entreveniments*, custodiats a l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa. Aquests llibres eren els principals registres de l'activitat ordinària de la parròquia de Santa Maria entre els segles XVI i XVIII. Però a part, també reflectiren algunes notícies que podien resultar interessants o curioses per a la població, com alguns fenòmens meteorològics o astronòmics inusuals, sobretot durant el segle XVI.

Eclipsi de Sol de l'any 1539

L'eclipsi de Sol que es pogué veure des de les nostres illes l'any 1539, apareix citat en els *Llibres d'Entreveniments* de la següent manera:

"...a tres horas après migdia, se acripsà lo sol en quatre parts, de que estigué circa de un quart de hora acripsat: fonc cosa molt de admiració. Nre. Sor. Déu, per sa infinita misericòrdia nos done bon temps..."

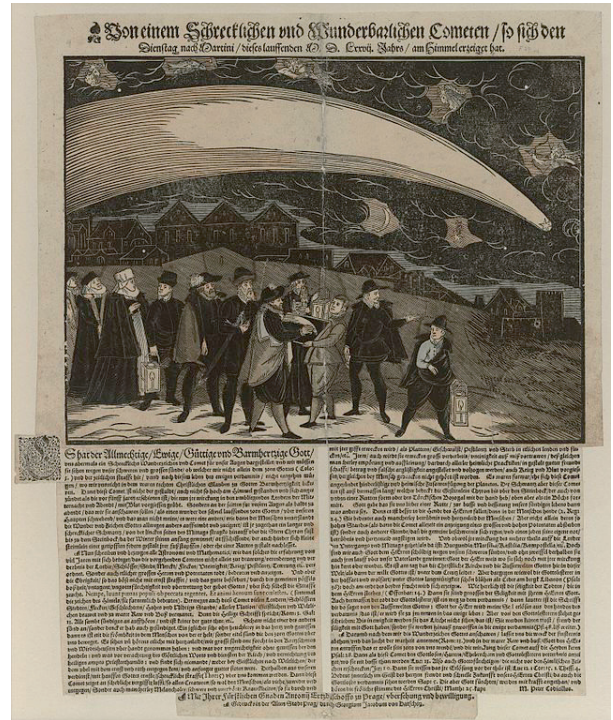
Es refereix a l'eclipsi que va tenir lloc el 18 d'abril de 1539 i que va creuar el sud de la península. Fra Prudencio de Sandoval relaciona aquest eclipsi amb la mort de l'Emperatriu Isabel, esposa de Carles I, rei d'Espanya:

"Doce o trece días antes que falleciese la Emperatriz, se vio en España una terrible eclipse del sol a 18 del mes de abril, y luego un cometa crinito que por treinta días estuvo encima del Occidente, a la parte de Portugal, que según suele suceder en las muertes de los grandes príncipes, lo uno y lo otro fue pronóstico de la muerte digna de lágrimas de la Emperatriz."

Arribada del Gran cometa de 1577

L'aparició d'aquest cometa la trobam en els Llibres dels Entreveniments de la següent manera:

"...lo vespre de Sant Martí que contam a 10 de nohembre aparequé a una hora y mitja de nit un estel lo qual diuen seria Laveng, lo qual estes yxqué no molt alt de sobre la muntanya del Carragador, fent casi com un circol, y pongués endret del Codolar, y dit estel portava una cua molt grandisima de mes de dos o tres canes de larch, la qual coua pareixia tota blanca com si fos de argent i dita coua mirava a la volta de la Africa, del qual tota la terra una voce diuen may haver vits tal cosa..."

El cometa de 1577, molt brillant i amb una gran cua, va atreure l'atenció de molts de curiosos i amants de l'astronomia. Foto: Zentrabibliothek Zürich

Aquest fou un cometa que pogué ser vist per tot Europa. En aquesta ocasió escrigué fra Antonio de Villacastín el següent:

“En el año de 1577 a 8 días de noviembre de 1577, pareció una cometa muy grande a las tardes de cada día sobre el puniente, de color plateada con muchas rayas y largas. Duró por espacio de tres meses. Túvose por mala señal y dentro en un año murieron el rey de Portugal don Sebastián ya dicho y tres reyes moros en la batalla de África, que fue a seis días de agosto de 1578. Y en este año, a 24 de setiembre murió el príncipe Wenceslao, sobrino de nuestro rey don Felipe, y el señor don Juan de Austria, hermano de dicho señor rey, y murió en Flandes en campo, y a 18 días de octubre murió el príncipe don Fernando, hijo del rey don Felipe II deste nombre, heredero destes reinos de España, de edad de siete años”.

A l'àmbit més científic, l'astrònom danès Tycho Brahe (1546-1601), considerat el millor observador de l'era pretelescòpica, estudià aquest gran cometa

de 1577, mesura la seva paral·laxi i per tant la distància. Demostrà que els cometes no eren fenòmens atmosfèrics sinó que eren cossos celestes que provenien de fora de l'atmosfera terrestre. El Gran Cometa de 1577 o Avenc té un període de rotació molt llarg i potser no sigui visible mai més.

Eclipsi total de Sol de 18 de juliol de 1860

Des de 1842 fins a 1912, la península Ibèrica va ser testimoni de cinc eclipsis totals de Sol, amb estretes franges de visibilitat diferents: el 8 de juliol de 1842, el 18 de juliol de 1860, el 22 de desembre de 1870, el 28 de maig de 1900, el 30 d'agost de 1905, i un eclipsi mixt de Sol el 17 d'abril de 1912. Tots ells crearen molta afició a l'astronomia i ajudaren a avançar en el coneixement de l'Univers. Des de les illes Balears només es pogueren observar el de 1860 i el de 1905.

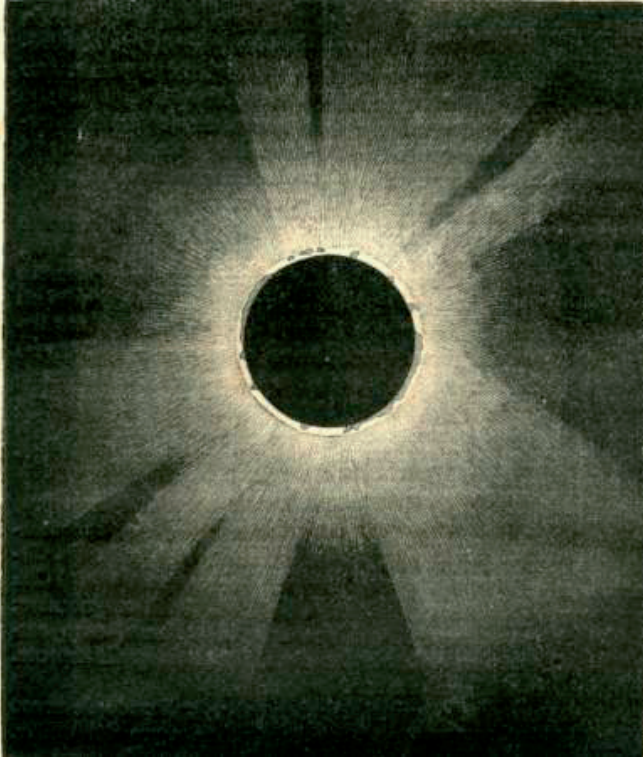
L'eclipsi de 1860 fou històric i donà un gran impuls en l'observació del Sol. Fou el primer del qual se n'obtingueren fotografies molt rellevants

Zona de España con la sombra del Eclipse total de sol que tendrá lugar el 18 de julio de 1860 por Don Francisco Coello. Biblioteca Nacional

sobre l'activitat solar, la qual cosa permeté obrir nous camps d'estudi i investigació. La franja de visibilitat recorria una part de la península, de Bilbao a València, i passava per una part de les illes Balears. Eivissa quedava pràcticament sobre la línia de centralitat i per tant la totalitat de l'eclipsi es pogué veure des de la nostra illa.

Per primera vegada diversos grups d'astrònoms de tot el món prepararen amb antelació aquest fenomen i coordinaren les seves observacions. Al capdavant de les institucions científiques espanyoles estava el Real Observatorio de Madrid, dirigit aleshores per Antonio Maria Aguilar y Vela, i la Real Academia de las Ciencias. Unes setmanes abans, es dictaren unes instruccions i directrius des de l'Observatorio de Madrid que havien de servir de guia en la preparació, observació i anàlisi de l'eclipsi. Com foren moltes les expedicions estrangeres que vingueren a Espanya es donaren facilitats a l'hora de portar els instruments científics necessaris, alguns d'ells de gran tonatge, que quedaren exempts de pagar impostos

Representació de l'eclipsi de Sol de 1860 que realitzà el pare Angelo Secchi, astrònom italià, al Desert de Les Palmes a Castelló. Publicada a Las tierras del cielo de Camilo Flammarion, 1877

Vista des del cim del puig des Campvell, de 395 metres, situat al poble de Santa Agnès de Corona

duaners. Els governadors de les províncies afectades també havien de col·laborar amb els científics i interessats.

S'establiren diversos punts d'observació dins la franja de visibilitat des d'on *"el espectáculo que ofrecerá el eclipse será sin duda magnífico y digno de ser contemplado y descrito luego"*. Aquests punts eren: Vitòria, Briviesca, Herramélluri, Burgos, Moncayo, Castelló, el Desert de Les Palmes i Campvey a Eivissa. Per tant, un d'aquests punts era el cim del puig de Campvell al nord de l'illa, que per la seva situació elevada i l'àmplia perspectiva fou considerat un magnífic emplaçament. Com els eclipsis tenen la màxima duració en el centre de la banda de totalitat, s'instal·là una estació d'observació dalt el puig. A més, el fet de tenir lloc durant l'estiu afavoria encara més la seva observació. Eivissa rebé la visita de, almenys, dos observadors, Cayetano Rosell de la Real Academia de Historia, i Josep Monlau, Catedràtic de Física de l'Institut Balear. La duració de la totalitat fou de 3 minuts i 14 segons, amb una diferència de dotze segons sobre la que s'havia previst (3 minuts i 26 segons).

El puig de Campvell, a Corona, era un lloc que ja coneixia la comunitat científica pels treballs de mesurament del meridià que es portaren a terme per tal d'establir la mesura exacta del metre, que efectuaren Jean Baptiste Biot i el rossellonès i també astrònom, Francesc Aragó entre el 15 de març i el 14 d'abril del 1807. Des de l'estació

geodèsica de Campvell, es feren les observacions entre Eivissa i el Desert de les Palmes, a Castelló, i entre Eivissa i el Montgó, prop de Dénia. Els treballs de triangulació continuaren a Formentera durant els mesos següents.

Un dels objectius de l'Observatorio Astronómico de Madrid era estudiar i analitzar l'eclipsi a partir de la recopilació de totes les informacions que es podien rebre dels observadors que es trobaven repartits per molts d'indrets al llarg de tota la franja de visibilitat. D'aquesta manera, el seu director Antonio Aguilar recollí a l'anuari de l'observatori algunes informacions dels observadors d'Eivissa al Campvell: en el moment de la totalitat *"a la simple vista se descubrió un punto luminoso en la parte inferior y occidental del disco de la Luna; el cual no pudo observarse largo tiempo por haberse interpuesto una nubecilla que le comunicó todos los colores del iris"*.

Encara en el segle XIX, l'eclipsi havia de resultar inquietant per tota aquella població que no tenia cap coneixement per entendre aquest fenomen. Als pocs llocs de la península on hi havia premsa, aquesta havia anat informant sobre aquest esdeveniment al mateix temps que recomanava mirar-lo a través de vidres fumats. A Eivissa, encara no hi havia premsa i sobretot la gent del camp devia viure totalment aliena a aquests temes. En aquest sentit, Antonio Aguilar recollí el següent:

"En Campvey (Ibiza), según refiere el Sr. Rossell, algunos payeses que no prestaban el mayor crédito á la noticia de lo que iba á suceder, cayeron de rodillas embargados de admiración tan pronto como la oscuridad total comenzó. El mismo Sr. Rossell añade: ni en mis compañeros ni en mí produjo el eclipse confusión, ni miedo; pero sí un tiernísimo entusiasmo, de asombro y gratitud. Bendijimos á Dios, autor de tan alta maravilla, y en aquel nuevo triunfo de la ciencia vimos confirmados los sublimes destinos de la humanidad".

Els investigadors no només havien de fer observacions astronòmiques o meteorològiques, sinó que també havien de fixar-se en el comportament dels animals per tal d'estudiar l'efecte de l'eclipsi sobre ells. Sobre això es reflecteix el següent:

"I en Ibiza, ¡extraño ejemplo de aturdimiento! hasta un águila cayó desvanecida sobre el tejado de una casa. Finalmente el Sr. Rodríguez, con objeto de comprobar un hecho que se decía ocurrido en otros eclipses, tuvo encerrados y sin alimento por espacio de veinticuatro horas tres grandes perros, y al llegar la oscuridad total los arrojó de comer; de los tres dos comieron algo en el acto, pero el tercero nada absolutamente hasta que reapareció la luz del sol".

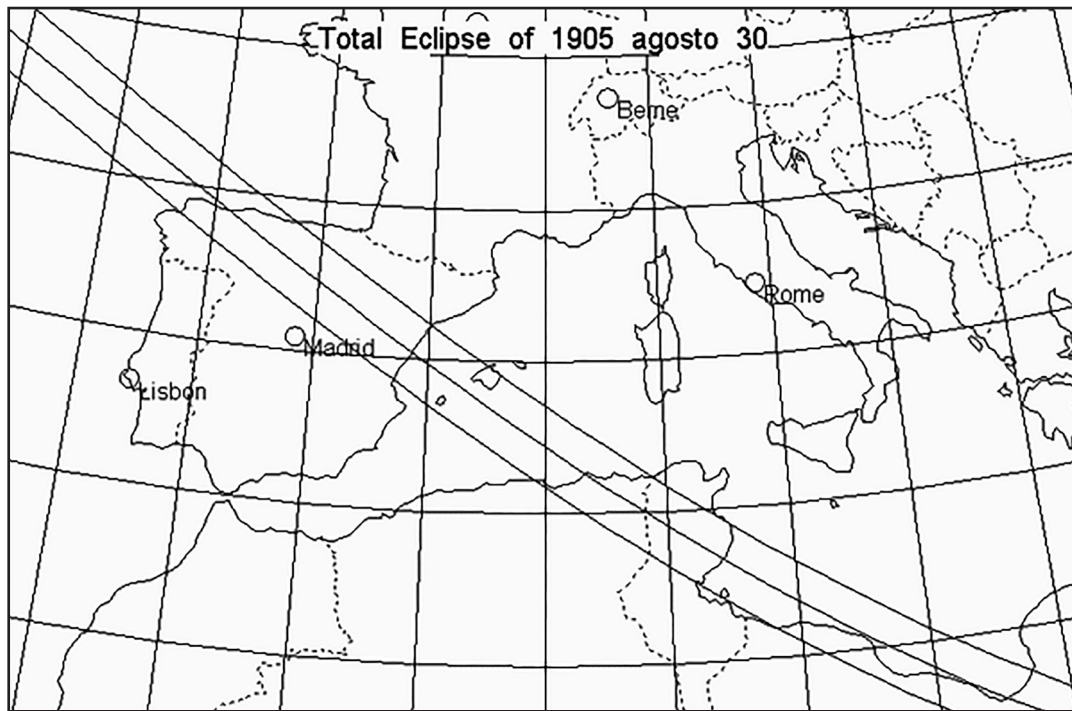
Eclipsi total de Sol de 30 d'agost de 1905

"Es va quedar fosc i ses gallines se n'anaren a dormir", així és com va quedar l'eclipsi total de Sol de 1905 en la memòria popular de les illes.

L'eclipsi de 1905 despertà un gran interès científic i fou el primer a aplicar-s'hi la filmació cinematogràfica. Una sèrie de fets determinaren que la península en convertís en centre científic mundial com havia passat l'any 1860: aquell any de 1905 el Sol estava en el màxim d'activitat dins el cicle solar que dura aproximadament onze anys, coincidint al migdia i durant l'estiu, i la seva predicció era que duraria més temps. Fou un fenomen natural amb molta expectació que tingué una gran transcendència pels estudis científics, sobretot pel que fa a la corona solar, les protuberàncies solars o l'observació de les bandes d'ombra.

La franja de visibilitat creuava el terç nord de la península, des d'Astúries fins a Castelló en la seva part més central. Les illes Balears tornaven a estar situades dins aquesta franja. La seva línia central estava situada entre les illes de Mallorca i Eivissa, la qual cosa les va fer protagonistes també per uns dies. A la premsa de l'època van aparèixer anuncis que publicitaven l'oportunitat de viatjar fins a les illes per contemplar l'eclipsi. El butlletí *Touring-club* de Madrid facilità tota la informació necessària per visitar l'illa d'Eivissa per a l'ocasió: fases de l'eclipsi, allotjament i itineraris dels vaixells.

Al voltant d'aquest eclipsi, l'interès per l'astronomia s'avivà en un moment en què el coneixement científic era cada vegada més sòlid i els instruments d'observació més complexos. Es crearen nous observatoris, entre ells l'Observatori de l'Ebre o l'Observatori del Seminari de Mallorca.

Franja de visibilitat de l'eclipsi de Sol de 1905.

*De la web Eclipses històrics en la Península Ibèrica, Àngel Ferrer Rodríguez, 2005
www.astrosafor.net/Huygens/2005/56/HistoriaEclipses.htm*

L'illa de Mallorca, acollí comissions científiques de tot el món. Científics alemanys, escocesos, portuguesos, suïssos, francesos, italians i americans s'instal·laren en diversos punts de l'illa per portar a terme treballs d'observació i investigació. Allí, el temps no va acompanyar, fou un dia nuvolat amb pluja en alguns indrets. Tot i això, es va poder gaudir de l'espectacle i la major part dels experiments es pogueren portar a terme de manera satisfactòria.

A Eivissa, en canvi, el temps va acompanyar amb un dia amb el cel més clar. Finalment, amb una situació de 68 quilòmetres de distància de la línia central, aquí l'eclipsi tingué una duració de 2 minuts i 54 segons. *Diario de Ibiza* en feia la següent crònica:

“Ha sido un espectáculo hermosísimo e imponente, el que se nos ha ofrecido a nuestros ojos cuando, cubierto completamente el disco del sol por la luna, se ha amortiguado grandemente la luz, tomando el mar un color negruzco, y se ha visto a las aves cruzar por el espacio, atemorizadas y huyendo en busca de refugio, y han brillado

en las alturas las estrellas. Estos son los efectos más notables que para los profanos ha tenido el eclipse: para los hombres entendidos son muy otros y de capitalísima importancia, ya que de ellos ha de resultar algo nuevo y provechoso para la Ciencia”. I afegia “... se han visto ocupados balcones y tejados y las calles por grupos de hastrónomos de vidrio ahumado, haciendo observaciones. Nosotros, teniendo en aquellos momentos presente, que el fenómeno ocurrido hoy no se ofrecerá en España, en las condiciones de total, hasta 1999, no hemos podido menos que dirigirle esta triste despedida: ¡Adiós para siempre!”

El secretari de l'Ajuntament d'Eivissa, Artur Pérez-Cabrero, també en deixa constància a través de la següent anotació en el llibre *Crónicas locales*:

“Agosto, 30, miércoles

Viento E. fuerte y algo nublado.

Se ha observado un eclipse total de sol, con toda felicidad, pues las nubes permanecieron lejos del astro del día durante la duración de fenómeno.

Grup d'observadors mallorquins i científics suïssos a Santa Ponça durant l'eclipsi de 1905. Fotografia del Fons Fontserè, en la Cartoteca de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya.

Empezó el primer contacto á las 11h 44' 42", el principio de la totalidad, á las 13 h. 6' 6", el fin de la id. á las 13 h 9', i el fin del eclipse a las 14 h 25'. Las estrellas observadas en el cielo, durante la totalidad, fueron el Can menor y Arturo. Las sombras ondulosas, se observaron tambien con gran precisión y muchas vibraciones. La corona solar, apareció espléndida. El espectáculo fue presenciado por todo el vecindario, desde el campanario, murallas, azoteas y balcones. Ha sido una lástima que no viniera á esta isla ninguna comisión científica, pues según noticias, en Palma y otros puntos del continente, en qué aquéllas se instalaron, el cielo permaneció nublado durante la totalidad del eclipse".

Cometa Halley o cometa Llei en 1910

Considerat el cometa que més ha cridat l'atenció de tots els temps, l'aparició del cometa Halley l'any 1910 fou particularment especial. El 18 de maig, la seva cua, la més llarga registrada mai, va rosegar amb les capes superiors de l'atmosfera.

Els mitjans de comunicació anunciaren amb prou antelació aquest esdeveniment astronòmic tan excepcional, tot i que alguns escrits l'anunciaven com a senyal de calamitat i anunci apocalíptic de la fi del món. Alguns estudis afirmaven que la cua contenia cianur, i el seu contacte amb la Terra portaria conseqüències desastroses. La realitat va ser que la cua efectivament portava aquest gas venenós, però quan va tocar l'atmosfera terrestre es va desintegrar i no va passar res.

Per tal de tranquil·litzar l'ambient, els científics i aficionats als assumptes científics intentaven donar arguments en contra de totes les hipòtesis terrorífiques. Fins i tot, a Eivissa quan tot eren prediccions, els esforços de Vicent Serra i Orvay per fer-ho entendre sembla no serviren a tothom. La premsa local a la secció *De Madrid*, parlava d'aquest interès tranquil·litzador dels astrònoms d'aquesta manera:

"Sospechamos muchos que en esta nueva actitud de la ciencia oficial hay una jugada hecha con trampa. Porque afirmar que no ocurrirá nada, es

jugar sobre seguro. Imaginaós que el 18 de mayo llega el fin del mundo; los astrónomos pierden, pero, ¿quién reclama contra ellos? No habrá medio de reprocharles su ignorancia, ni mucho menos exigirles la debida responsabilidad..”

Artur Pérez-Cabrero, també explicà l'arribada del cometa així:

“Mayo, 19, jueves

A las dos de la madrugada debió empezar el contacto de la Tierra con la cola del cometa de Halley, segun los cálculos astronómicos. Aquí no se ha advertido nada, debido tal vez a lo cubierto que ha permanecido el cielo. Muchos no han dormido esperando acontecimientos extraordinarios y algunos hasta el fin del mundo”.

Enric Fajarnés Cardona recull la visita del Halley de la següent manera, més aviat irònica i escèptica:

“... Y aquellos días las gentes más tímidas salieron a dormir por los campos. El primer puente de la carretera de San Antonio cobijó algunas noches a no pocos fugitivos de la ciudad.

Los chanceros, que tanto abundaron en la vieja Ibiza, tomaron pie de aquellos temores para sus burlas y donaires. Fue popular una cancioncilla que decía, entre otras cosas:

... i ses penyeres

s'assustaran,

i a Ca'n Pipeta, a la Plaça,

molta tila que vendran...

Y un papel de la época, buen espejo del espíritu de aquellos grupos festivos y zumbones, anunciaba los intentos de los ibicencos para la noche del 18 de mayo, en que la Tierra debía pasar por la cola del cometa. Mientras unos se proponían vagar por las calles, observando y comentando, otros esperaban contemplar el fenómeno bebiendo jerez y manzanilla. Los observatorios debían ser, entre otros, La Maravilla, La Bola de Oro y el insustituible café de La Bohemia.

Finalmente, no faltaron quienes, más curiosos, disponíanse a llevar su atención lejos del cometa

para estudiar con detenimiento las “estrellas errantes”.. Y para esta observación el punto mejor de nuestra ciudad era, como es bien sabido, el barrio de sa Torre. Pero el cielo encapotado escondió aquella noche las estrellas, y algunos nocherniegos no vieron otras, según atestiguan crónicas, que las figuradas que les hicieron ver sus escamadas mujeres”.

Oposició de Mart de 1956

El 7 de setembre de 1956, es produí un nou apropament molt favorable de Mart a la Terra (Vicent Serra i Orvay ja escrigué sobre una oposició favorable de Mart que va tenir lloc l'any 1939). En aquesta ocasió la distància mínima entre els dos planetes fou de 55 milions de quilòmetres, una posició que resultava de gran interès per a la seva observació i estudi. Les condicions atmosfèriques d'Eivissa i la posició geogràfica oferien grans possibilitats per a aquesta investigació.

Amb un Observatori Astronòmic al puig des Molins acabat d'estrenar, fins a Eivissa es desplaçà una comissió dels membres més actius de l'Agrupació Aster, juntament amb el seu president Ernest Guille, que treballaren amb Daniel Escandell, director de l'Observatori. Alguns astrònoms alemanys i holandesos també escolliren Eivissa com a punt d'observació.

Per a l'ocasió, es dotà l'observatori d'aparells meteorològics i sismogràfics, dues emissores de ràdio per coordinar els treballs amb els altres observatoris del món i s'adaptaren dos càmeres planetàries automàtiques al telescopi de l'Observatori.

Els treballs d'investigació a l'Observatori d'Eivissa es portaren a terme durant la primera quinzena del mes de setembre. L'estudi físic del planeta fou el principal objectiu i s'assajaren tres mètodes de Daniel Escandell: per mesurar la profunditat dels mars, per al traçat de les corbes de nivell de la superfície i per mesurar la pressió atmosfèrica. El primer de tots resultà el més eficient doncs s'aconseguí mesurar un dels mars de Mart. Segons Daniel Escandell, aquest apropament era el més important del segle XX, i l'últim de l'astronomia clàssica, ja que en un futur s'emprarien telescopis electrònics i es

podria observar el planeta des de l'estratosfera. En total s'obtingueren 4.730 fotografies.

Fou un esdeveniment de gran ressò mediàtic, fins i tot l'assumpte fou tractat a vegades amb cert grau sensacionalista. Alguns periodistes nacionals i estrangers vingueren a Eivissa, i diàriament s'informava de l'estat de les observacions als mitjans interessats. Visitaren l'Observatori periodistes de *Le Figaro* i *L'Aurore de París*, i el redactor de *Reader's Digest*, fins i tot, el diari argentí *La Plata* escrigué sobre aquest fet.

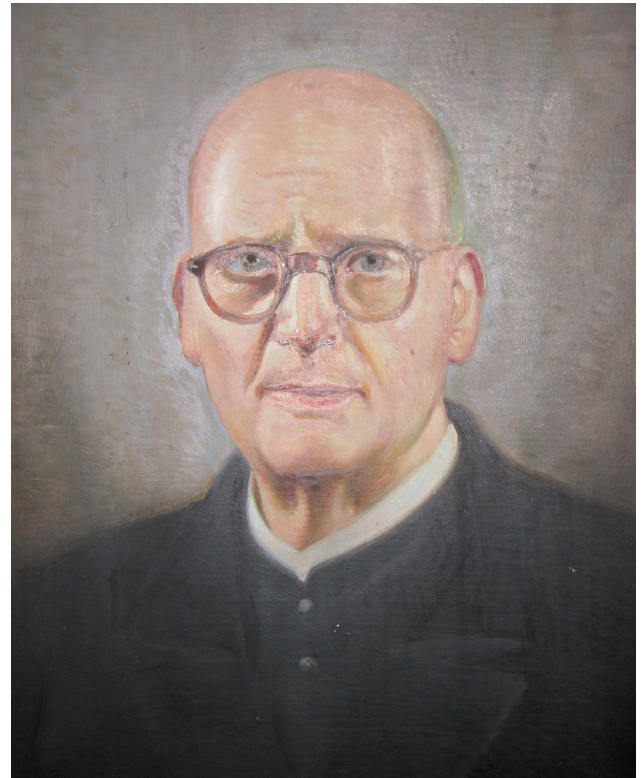
Juntament amb aquest afany investigador, l'equip de l'Observatori porta a terme durant aquells dies una tasca divulgadora amb conferències-col·loquis a Ebusus i al Casino, que tingueren una bona acollida per part del públic.

Els protagonistes: Vicent Serra i Orvay i Daniel Escandell

Vicent Serra i Orvay, home de ciències i gran divulgador

No es pot parlar d'astronomia a Eivissa sense remetre's a Vicent Serra i Orvay (Sant Jordi de ses Salines, 1869 - Eivissa, 1952), sacerdot, que destacà per una gran capacitat intel·lectual. De personalitat carismàtica i caràcter senzill, la seva figura està farcida d'anècdotes que encara avui perduren. No debades, l'any 2009, Any Internacional de l'Astronomia, l'Ajuntament de Sant Josep de sa Talaia el declarà Any Vicent Serra i Orvay, amb una gran varietat d'actes, entre ells una exposició organitzada conjuntament amb l'Ajuntament d'Eivissa, titulada "*Vicent Serra i Orvay: mirades d'astrònom*".

Tenia dotze anys quan va entrar al Seminari Conciliar d'Eivissa, i donat el seu talent, començà a donar classes de matemàtiques, física i química quan era encara alumne. Fou ordenat sacerdot amb 22 anys. Fou Vicari Capítular, màxima representació religiosa a les Pitiüses des de la supressió de la diòcesi d'Eivissa l'any 1852. Una vegada reinstaurada la diòcesi, fou nomenat Vicari General. A l'àmbit lingüístic va treballar molt activament en el projecte del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, en la recerca i recopilació de paraules eivissenques,

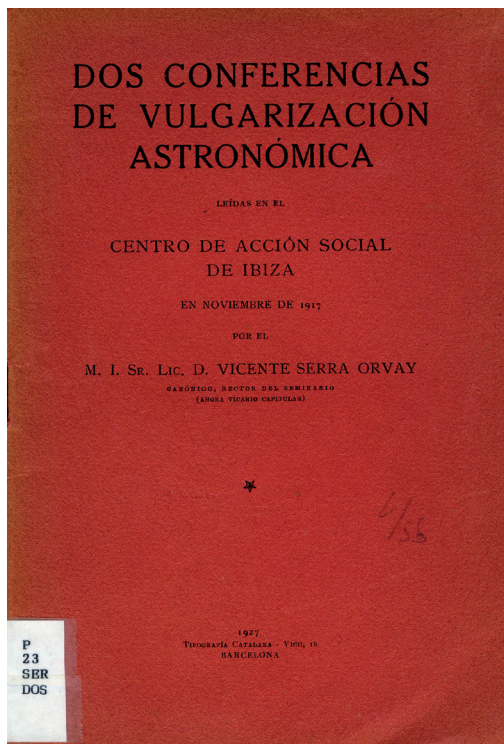

Retrat del Fill Il·lustre de Sant Josep de sa Talaia, Vicent Serra i Orvay. Ajuntament de Sant Josep de sa Talaia

i participà en el *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana* a Barcelona l'any 1906.

El seu interès per l'astronomia, al voltant de l'eclipsi de Sol de 1905, es pot incloure dins l'esperit d'aquella època per part de l'Església de poder fer aportacions a la investigació científica. En un moment en què tenia lloc una revifalla de l'astronomia, a Mallorca, el bisbe Pere Joan Campins, donà un gran impuls al conreu de les ciències per part dels clergues més interessats, a través de la fundació de l'Observatori del Seminari l'any 1905 per a l'observació de l'eclipsi, i la institució d'uns certàmens científico-literaris.

Gràcies a les seves responsabilitats dins l'Església, Serra i Orvay va poder viatjar molt i relacionar-se amb els erudits de l'època. Personalment o a través de correspondència es relacionà amb tots els directors dels observatoris astronòmics nacionals i molts d'estrangers, com l'Specola Vaticana (Observatori Astronòmic del Vaticà). També mantingué contacte amb els astrònoms catalans, el pare Lluís Rodés i Josep Comas Solà.

Publicació de dues conferències de vulgarització astronòmica impartides al Centre d'Acció Social d'Eivissa per Vicent Serra i Orvay. Arxiu Històric d'Eivissa (AHE). Biblioteca Joan Palau Comas

Fou membre de les societats astronòmiques més rellevants de l'època com la *Sociedad Astronómica de España y América (SADEYA)*, fundada per l'astrònom i divulgador científic Josep Comas Solà. Vicent Serra fou col·laborador assidu de la revista de l'associació titulada en un principi *Revista de la Sociedad Astronómica de España y América* i després *Urania*, on publicà articles sobre els diàmetres estel·lars, les distàncies de Mart en les seves posicions més extremes, els principals mètodes per a la determinació de la paral·laxi solar o els límits del cel, entre d'altres. Durant les seves estades a Barcelona, donà conferències al saló d'actes de la societat. També tingué un paper actiu en l'*Asociación Española para el Progreso de las Ciencias (AEPC)*, fundada l'any 1908 amb l'objectiu de reunir i donar a conèixer la investigació científica de tots aquells que dedicaven esforços a la ciència, i que es trobaven molt dispersos i disseminats, la qual cosa feia endarrerir el progrés de la ciència. De les vuit seccions, una estava destinada a l'Astronomia. Vicent Serra participà en alguns congressos bianuals, en una ocasió sobre la densitat del firmament.

Portada del treball Explicación astronómica del fin del mundo bíblico per Vicent Serra i Orvay. Arxiu Històric d'Eivissa (AHE). Biblioteca Joan Palau Comas

Els seus estudis estan replets de cites bibliogràfiques, ja que tenia per costum contrastar les teories que hi havia disponibles amb les seves pròpies observacions. Practicà l'astrometria, una branca de l'astronomia que s'encarrega de mesurar posicions, moviments i paral·laxis, i calcular diàmetres, distàncies i velocitats, on podia aplicar tot el seu coneixement matemàtic. En moltes ocasions es posà en contacte amb els autors dels treballs on apareixien càlculs inexactes o afirmacions científiques errònies. Destacaren els estudis que realitzà dels planetes Venus i Mart, i el càlcul del nombre d'electrons de l'Univers obtenint un resultat molt similar al de l'astrònom anglès Eddington, després d'utilitzar una gran quantitat de fórmules matemàtiques.

Participà molt activament en la vida cultural i social d'Eivissa, i promogué la visita d'autoritats en diverses matèries com les tres conferències d'astronomia amb projeccions que oferí el pare Lluís Rodés, director de l'Observatori de l'Ebre, l'estiu de 1924 al Teatre Pereyra o la conferència

sobre costums de l'Índia del pare jesuïta Enrique Heras, professor d'Història i Arqueologia en la Universitat de San Francisco Javier de Bombay que tingué lloc el febrer de 1940 al Teatre Serra.

Fou molt meritòria la gran activitat divulgadora que va realitzar a Eivissa, a través de conferències, publicacions i articles als diaris, on utilitza un llenguatge més col·loquial. Escrigué per al *Diario de Ibiza* i altres capçaleres alguns articles per explicar els fenòmens astronòmics del moment, era com “el corresponçal del cel al diari”:

- *Acerca del bólido* (La Voz de Ibiza, 20 d'octubre de 1923). L'aparició d'un bòlid o meteorit lluminós l'octubre de 1923 provocà una explosió quan caigué. Segons Serra, es degué estavellar a 20 o 40 quilòmetres de la costa septentrional d'Eivissa, de manera que els fragments caigueren al mar.
- *Nort i guia* (Diario de Ibiza, 20 d'abril de 1928). Escrit en català que va encarregar la *Gazeta de Vich*, a Vicent Serra, per incloure en un número extraordinari dedicat al bisbe Salvi Huix, nomenat bisbe d'Eivissa uns mesos abans. Amb paraules del mateix autor, li dedica “una cabriola astronòmica”
- *¡Si será esto visible!* (Diario de Ibiza, 10 d'agost de 1937). Sobre els planetes visibles, Mercuri, Venus, Mart, Júpiter i Saturn, i la seva posició per localitzar-los.
- *Unos reparos científicos* (Diario de Ibiza, 9 d'octubre de 1937). Fa una refutació d'un treball de caràcter apologetic publicat a una revista religiosa i demostra amb dades científiques i càlculs que les afirmacions que hi apareixen són errònies.
- *Oposición de Marte* (Diario de Ibiza, 22 de juliol de 1939). Sobre l'apropament de Mart el juliol de 1939 i la seva posició, al mateix temps que fa una descripció molt detallada del planeta i mostra les seves discrepàncies amb alguns càlculs realitzats per altres astrònoms. Fins i tot calcula l'altura de la seva atmosfera.
- *Todos visibles* (Diario de Ibiza, 27 de febrer de 1940). Sobre l'oportunitat d'aquells dies de veure cinc planetes al mateix temps en un es-

pai petit del cel i de forma alineada: Mercuri, Júpiter, Venus o en *Grua-sopes* per als eivissencs, Saturn i Mart.

També responen a aquest afany divulgador una conferència realitzada en el Centre d'Acció Social sobre l'arribada del cometa Halley en febrer de 1910, un curs de conferències-lliçons de vulgarització cultural per tal de “influir notablemente en la mayor elevación intelectual y moral de nuestro pueblo” que promogué el mes de novembre de 1917 també al Centre d'Acció Social, la primera de les quals sobre *Astronomia* era a càrrec del mateix Serra i Orvay. També les dues conferències que impartí a Ebusus, l'abril de 1944, baix el títol *Descripción del cielo estrellado*.

El mes de novembre de 1938, Vicent Serra escrigué un treball científic-literari titulat *Explicación astronómica del fin del mundo bíblico* per demostrar que la fi del món bíblica podia verificar-se pel coneixement del fenomen astronòmic de la conversió del Sol en estrella nova. Després d'obtenir-ne la corresponent autorització del Governador, el llegí públicament el 13 de desembre de 1940 al Teatre Serra, davant una gran audiència. El treball mostrà una vegada més l'erudició i el talent de Vicent Serra i Orvay, i com a homenatge al seu autor, s'obrí una subscripció pública per costejar la seva edició. Des de tots els indrets de l'illa la gent es bolcà en el projecte. El desembre de 1940 aparegué una edició impresa amb la coberta il·lustrada per Josep Tarrés. De fet, els treballs en l'àmbit nacional més notables en aquest sentit foren els publicats pel pare jesuïta Ignasi Puig i els realitzats per Vicent Serra i Orvay.

Daniel Escandell Serra, deixeble de Vicent Serra i Orvay

Daniel Escandell Serra (Sant Jordi de ses Salines, 1932 – Eivissa, 1997), des de ben jove sentí la crida de l'astronomia. Estudiava el Batxillerat quan començà a desenvolupar algunes teories astronòmiques. Durant l'últim viatge que realitzà Vicent Serra a Barcelona, el novembre de 1951, impartí la conferència *Explicación de la fórmula*

para la determinación de diámetros estelares ideada por don Daniel Escandell Serra a la Sociedad Astronómica de España y América, i elogià la capacitat del jove eivissenc per a la ciència de l'Univers.

Fou membre de l'Agrupació Astronòmica Aster, una associació que fou fundada a Barcelona el 1948, per un grup de joves d'esperit inquiet i innovador. Aquest dinamisme contrastava amb el caràcter més academicista de la Sociedad Astronómica de España y América (SADEYA), de la qual Vicent Serra era membre.

A la revista Aster, de l'agrupació astronòmica del mateix nom, publica alguns articles com *La deriva de Baleares* o *Estudio sobre la expansión del Universo*, un treball d'astrofísica que li valgué el premi d'investigació Ricard Guille 1955. També oferí conferències a Barcelona com la que tingué lloc el desembre de 1955 baix el títol *Teoría meteórica del enigma de las cefeidas*. La seva intervenció més destacada fou l'estudi de Mart durant el seu apropament l'any 1956.

Daniel Escandell fou un dels promotors de l'Observatori Astronòmic d'Eivissa. L'edifici municipal, dissenyat per l'aparellador municipal Jaume Mauri, fou inaugurat justament per portar a terme els treballs d'investigació durant l'oposició de Mart el 1956. Al soterrani s'hi instal·là el laboratori fotogràfic i un rellotge sideral, la planta primera estava destinada a sala d'estudis i biblioteca, i la segona disposava d'una cúpula giratòria de 4 metres de diàmetre sobre un contorn hexagonal. Per tal de gestionar i fomentar l'activitat de l'Observatori, es fundà l'Agrupació Astronòmica d'Eivissa. Daniel Escandell en fou el director fins a la seva mort.

BIBLIOGRAFÍA I FONTS

- AAVV. (1995-2015). *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Eivissa: Consell d'Eivissa.
- AGUILAR, A. (1861). Eclipse de Sol del 18 de julio de 1860. *A Anuario OAM de 1861*. Madrid: Observatorio Astronómico de Madrid.
- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (AHE). Hermeroteca. En línia: <http://www.eivissa.es/portal/index.php/ca/fons-digitalitzat>
- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (AHE). Llibres Cròniques locals.
- CIFUENTES, LI. (2005). L'astronomia i l'astrologia en català a finals de l'Edat Mitjana. A A. Amengual, G.X Pons i J. March, J. (Eds), *Conferències de les Jornades de Commemoració i Estudi de l'Eclipsi total de Sol a la Mallorca de 1905*. Palma: Societat d'Història Natural de les Balears. DIAZ, J.L. *La primera fotografía de las protuberancias solares fue hecha en España. El eclipse de sol de 1860 y la Real Academia de Ciencias*. En línia: http://www.mat.ucm.es/~jidiaz/Publicaciones/ARTICULOS_PDF/A__38_Laprimerafotografia.pdf
- FAJARNÉS CARDONA, E. (2004). *Antologia*. Eivissa
- FAJARNÉS TUR, E. (1887). *Reseña histórico-científica de la epidemia de peste bubónica padecida en Ibiza en 1652*. Palma: Imprenta de Juan Colomar y Salas.
- OBSERVATORIO ASTRONÓMICO DE MADRID. (1860). *Instrucción sobre el eclipse de Sol que ha de verificarse el 18 de Julio de 1860*. (1860). Madrid: Imprenta Nacional. En línia: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000122839&page=1>
- MARI CARDONA, J. (1981). *Illes Pitiüses II. Els llibres d'Entreveniments*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- MARI CARDONA, J, RIBAS, J.A., TORRES, Marià (1997). Vicent Serra Orvai (1869-1952). Fill il·lustre de Sant Josep. Eivissa: Consell Insular.
- SANDOVAL, P. (1955-1956). *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V*. En línia: <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc154f2>
- VILLACASTIN, A. (1916). *Memorias de Fr. Antonio de Villacastín, monje jerónimo de dicho monasterio*. Madrid: Imprenta Helénica.

NOTES BREUS

Materials i contingut de les INSCRIPCIONS CANANEES

Maria Josepa Estanyol

Universitat de Barcelona

Molts es pregunten perquè els fenicis, a part de deixar-nos moltes restes materials i arqueològiques, no ens han deixat textos literaris com és el cas d'altres cultures del Pròxim Orient o mediterrànies. La resposta no és fàcil. Tenim notícia mitjançant els autors clàssics com Plini el Vell, Pomponi Mela, Avié o Filó de Biblos de l'existència d'alguns textos, el periple de Hannon, el de Himilcón, el relat del sacerdot Sankhuniaton però, malauradament, només són referències que ens expliquen el contingut d'aquests escrits però no tenim els originals ni còpies en llengua fenícia.

El periple de Hannon explicava la navegació d'aquest personatge cartaginés que amb 60 vaixells i unes 30.000 persones (homes i dones) varen explorar les costes d'Àfrica fins al actual golf de Guinea. El periple de Himilcon, un navegant que va sortir de Cartago i, dirigint-se a Gadir, l'actual Cádiz, va costejar la Península Ibèrica fins arribar a l'actual Anglaterra per buscar metall i obrir una ruta comercial fins a Gadir. Filó de Biblos va transmetre el relat del sacerdot Sankhuniaton en el que sembla que aquest sacerdot cananeu explicava l'origen dels deus, del home, de la religió cananea i feia una menció als sacrificis d'infants.

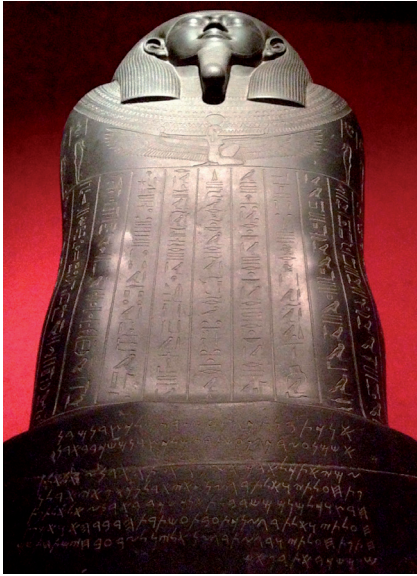
Què tenim doncs per poder conèixer més sobre la cultura del poble cananeu? La resposta està en la gran quantitat d'inscripcions que se'ns han conservat. No, no són textos literaris, són textos funeraris, votius, commemoratius i de propietat que ens proporcionen informació sobre reis, costums funeraris, costums religiosos, noms propis, i especialment l'evolució de l'escriptura i la llengua cananea al llarg dels gairebé tretze segles de permanència en les costes mediterrànies.

Primer de tot hem de dir quin era el seu veritable nom: *Kanani*, tal com es denominaven a sí mateixos, no fenicis que és el nom que els hi varen posar els grecs perquè era la paraula grega que denominava el tint de porpra, un dels productes d'invent cananeu que va fer furor en tot el món clàssic i bizantí. També s'ha d'incloure el terme púnic, una derivació del grec al llatí de la paraula *foinike*, per denominar als cananeus que varen dominar comercialment l'occident mediterrani, també denominats cartaginesos perquè el seu centre era la ciutat de Cartago. Fenicis i cartaginesos eren la mateixa cultura.

Conèixer les inscripcions, el material on estan gravades i el seu contingut donaran una idea més concreta de qui eren aquests cananeus.

Tenim inscripcions funeràries reials sobre sarcòfags que ens donen informació d'uns reis, les seves genealogies, quines són les terres que dominen i evidentment, com era costum, també ens diuen que no es violi el lloc de repòs sinó es vol patir una maledicció terrible: que s'esborri el nom del o dels violadors i que desapareixin els seus avantpassats i no tinguin descendència. És a dir: com si no haguessin existit mai. Una maledicció terrible per la mentalitat de moltes cultures.

Tenim com exemple d'aquestes inscripcions els sarcòfags del rei Tabnit i del rei Eixmunazar, pare i fill reis de Sidó. El primer es troba en el Museu Arqueològic de Istanbul i el segon al Museu del Louvre. El del rei Tabnit, del s. VI aC., té una característica curiosa perquè es tracta d'un sarcòfag "reciclat", en el cos hi ha una inscripció en jeroglífic i a la part dels peus hi ha l'inscripció cananea. Ni tant sols es varen preocupar d'esborrar el jeroglífic primitiu.

Sarcòfag del rei Tabnit

Sarcòfag del rei Eixmunazar

Askos en forma de gall de Can Berri d'en Sergent (Sant Josep)

El del rei Eixmunazar, del s. V aC., té una inscripció molt complexa i llarga però, en definitiva, el contingut, encara que molt més detallat, explica qui és el personatge i també dona raons prou fortes per no violar la seva tomba afegint una detallada per qui s'atreveixi, a desgrat de tot amb el que se l'hi ha dit, a obrir la tomba i el sarcòfag. És curiós que les paraules amb les que juga són “la tapa del lloc de repós”, és a dir de la tomba, i la “tapa del sarcòfag” quan la inscripció no està a la tomba sinó en el sarcòfag per tant per arribar al sarcòfag ja s'ha d'haver violat la tomba.

També hi ha esteles funeràries en pedra (marbre, calcàrea, arenisca) en les que hi ha inscrits els noms del difunt i dels seus avantpassats. Quan més important és el personatge més genealogia apareix en l'estela. D'aquests textos n'hi ha centenars en tota la conca mediterrània del Nord d'Àfrica i a la zona del llevant occidental i les illes.

Hi ha restes pertanyents a aixovars funeraris que també porten inscripcions amb el nom del difunt, com és el cas del *askos* en forma de gall trobat a Eivissa que porta escrit a un dels costats del cos escrit el nom de la persona enterrada de una tomba de la necròpolis de Can Berri d'en Sergent (Sant Josep) i està datada entre els segles V i IV aC.: “Abdmelqart”.

Una altre inscripció interessant és la del rei Azitawada, del 720 aC., inscrita sobre unes tauletes de fang cru. Aquest rei, ens explica la inscripció, no és cananeu, és rei dels Danuna, un dels Pobles del Mar que envaïren el Pròxim Orient vers el 1200 aC. Es tracta d'un text molt interessant on, en primera persona, Azitawada explica les coses que va fer per el seu poble i així ens quedi clar que és una gran potència militar. Sembla doncs una inscripció amb finalitats propagandístiques vers els seus veïns cananeus i es percep que l'escriba coneix molt bé la llengua en la que escriu el text però té alguns errors propis de qui no la té com a llengua nativa sinó com a llengua apresada.

L'àmbit religiós potser és el més representat en els textos cananeus. La nomenada Tarifa de Marsella és un text escrit sobre pedra en el que s'expliquen amb detall les pràctiques sacrificials cananees. Gràcies a aquesta inscripció se sap que els animals sacrificats grans es repartien entre els sacerdots i el oferent. Segons la categoria el sacerdot rebia una part més bona o més senzilla de la carn i fins i tot es parla de la pell del animal.

Veiem com alguns d'aquests textos religiosos no han aparegut en zones d'influència cananea, com és el cas també de la inscripció en una plaqueta d'or de Pyrgi, apareguda juntament amb altres dues en llengua etrusca. És curiós que la influència religiosa cananea arriba fins a Etrúria. La inscripció explica que el rei etrusc Tiberie Velanas fa un santuari per la deesa cananea Aixtart, se suposa que per assegurar-se la protecció d'aquesta divinitat cananea, no etrusca, però poderosa.

Altres inscripcions de tipus religiós i de les que en tenim una gran quantitat són les votives. Normalment són esteles de diferents mides,

grans, petites, de diversos materials petris: marbre, arenisca, calcària. Moltes tenen símbols religiosos i/o representacions del oferent però no tenen cap inscripció i moltes altres a més a més dels símbols o les imatges d'oferents tenen inscripcions.

Aquests textos votius normalment son molt repetitius i pràcticament només canvia el nom del oferent del sacrifici i la seva genealogia. La inscripció començaria amb una dedicatòria a una o dues divinitats: “per el senyor Baal Hmmon i per la senyora Tanit, rostre de Baal” seguida de: “vot que ha ofert” i a continuació el nom del oferent i els noms del seu pare, alguns cops del seu avi, i fins i tot del besavi, sempre per via masculina. Per finalitzar la inscripció la frase: “ perquè ha escoltat la seva veu, el beneieixi”.

Evidentment hi ha varietats diverses doncs aquestes serien les fórmules més llargues. S'ha de tenir present que no tothom podia pagar el sacrifici i, a més a més, una estela que quedés en el santuari com a recordatori del fet. Tampoc tothom podien costejar-se una inscripció llarga i ens trobem amb esteles amb menys text. És el cas de l'estela trobada a Eivissa, concretament a Ca Na Rafala i que està al Museu Arqueològic de Dalt Vila amb la imatge del oferent que porta una inscripció al peu de la que només se'ns ha conservat una part, és del segle IV aC. i es tracta d'un vot a una divinitat no explicitada i té les lletres finals molt malmeses. La traducció és: “ofrena de Baal...(nom propi).

A Eivissa en tenim un altre exemple de inscripció votiva: una plaqueta d'os una mica malmesa en la que s'hi distingeixen noms propis i queda palès el seu caràcter votiu per les fórmules utilitzades. Està dedicada a dos divinitats, Eixmun i Aixtart i després del nom del oferent d'una genealogia llarguíssima en la que arriba a cinc generacions anteriors, apareix la frase típica dels textos votius: “Per el senyor, per Eixmun i per la senyora per Aixrat ha fet això Minab fill de Abd...fill de Abd...n fill de (G)uirai fill de Bodgad fill de Daamilk fill de Akhab perquè ha escoltat la veu de la seva paraula”. No solament es tracta d'un epígraf votiu sinó que es podria incloure també en el que es podria denominar commemoratiu doncs sembla, per el seu contingut, que el vot consisteix en fer alguna obra per el santuari de les divinitats esmentades.

Potser la inscripció cananea d'Eivissa més clara i més ben conservada és la d'un pedestal d'estatueta del déu Melqart. Està trencada i li falten algunes consonants i paraules però es pot reconstruir amb una relativa facilitat doncs té molta semblança a les fórmules votives utilitzades en tan nombroses ocasions: “Per el senyor per Melqart sobre Tir una es(tàtua) d'or amb pedestal. Ha complert (el vot) el poble de

Pedestal d'estatueta del déu Melqart

Inscripció votiva en una plaqueta d'os

Cara més antiga de la plaqueta de es Culleram (Segle IV aC.)

Cara més recent de la plaqueta de es Culleram (Segle I aC.)

Tigalban (?) perquè ha es(coltat la seva veu)". El nom de la població que s'anomena no ha estat identificat i no s'ha pogut saber fins ara si es tracte d'un topònim eivissenc o de fora de l'illa.

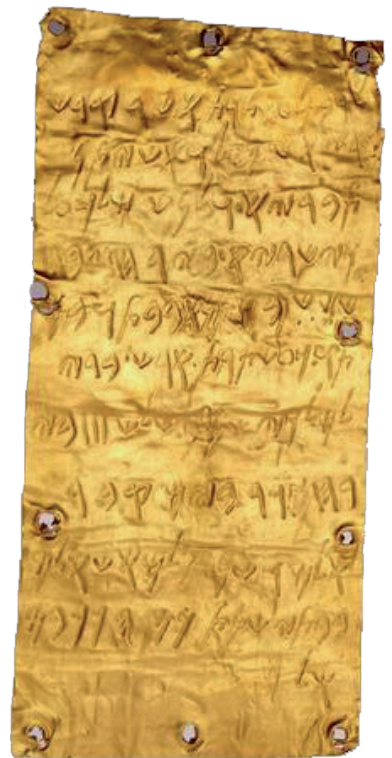
Altres tipus d'inscripcions votives són les que fan referència als sacrificis d'infants i que estan lligades als enterraments d'urnes cineràries en els anomenats *tofets* (fent referència a la paraula bíblica amb la que es denominen aquest tipus de santuaris), no en necròpolis. Se n'han trobat amb una frase una mica críptica: "sacrifici d'una persona humana de carns perfectes". La frase no diu clarament que sigui un sacrifici d'infant però, si es té present que es troba en esteles de pedra acompanyant restes incinerades de nens menors de dos anys i, especialment, que tant els autors clàssics com la Bíblia parlen clarament de la pràctica de sacrificis d'aquest tipus, es pot concloure que existien i fins i tot hi ha una estela trobada en un *tofet* que, encara que no té cap inscripció, hi ha representat un sacerdot portant un nen a coll. La polèmica sobre aquests tipus de sacrificis no està tancada i continua aixecant les protestes d'estudiosos que no són partidaris de l'existència de sacrificis humans en la cultura cananea.

Una de les inscripcions commemoratives més curioses és la inscripció gravada sobre una plaqueta de bronze trobada a Eivissa, al Santuari d'Es Culleram, i que actualment es troba en el Museu Arqueològic Provincial d'Alacant. Té la particularitat d'estar gravada pels dos costats. En un costat hi ha la inscripció més antiga, del segle IV aC., i la del altre banda seria d'escriptura neopúnica del segle I aC. En la més antiga ens detalla la construcció d'un santuari per a la divinitat Reixef Melqart: "Per el senyor Reixef Melqart aquest santuari que ha dedicat Eixaddir fill de Aixi fill de Bergad fill de Eixmunkhil·lets". El dedicant és un personatge important doncs dona una genealogia llarga que arriba fins al besavi. La part del darrera ens explica que en el mateix santuari s'havia fet i restaurat un mur que probablement l'encerclava i la obra està dedicada a la deessa Tanit: "Ha fet, ha dedicat i ha renovat aquest mur Abdeixmun fill d'Azarbaal el sacerdot per la nostre senyora per Tanit poderosa, la fortuna, i el va construir aquell arquitecte".

En definitiva, encara que no s'han analitzat aquí totes les troballes epigràfiques d'Eivissa, es pot concloure que l'illa dona exemples pràcticament de totes les varietats epigràfiques a excepció feta de les inscripcions funeràries de reis. Confiam i assegurem que la riquesa epigràfica cananeo-eivisseca encara ens donarà més material en un futur gràcies a les continuades excavacions que es fan arreu de l'illa.

Estela de Ca na Rafala

Inscripció de Pyrgi

BIBLIOGRAFIA

Fernández, J. H., Fuentes, M. J.: *Una sepultura conteniendo un askos con inscripción fenicia*. *Aula Orientalis* I, 2, 1983, pp. 179-192.

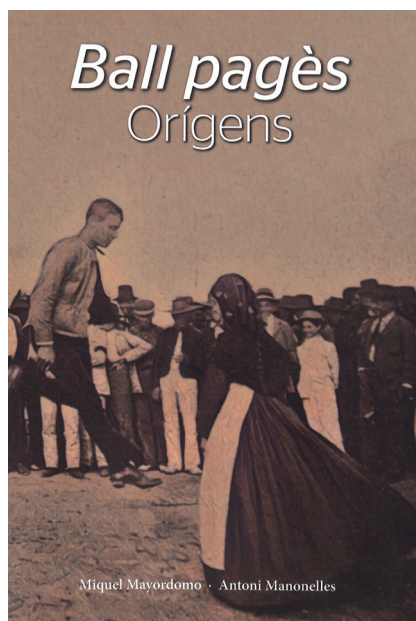
Donner, H.; Röllig, W.: *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*. Edit. Otto Harrassowitz. Wiesbaden 1973.

Guzzo Amadasi, M.G.: *Le iscrizioni fenicie e puniche delle colonie in occidente*. Istituto di Studi del Vicino Oriente. Roma 1967.

Fuentes Estañol, M.J.: *Corpus de las Inscripciones fenicias, púnicas y neopúnicas de España*. Barcelona 1986.

Estanyol i Fuentes, M.J.: *Inscripcions fenopúniques a Eivissa. Targúm y Judaísmo. Homenaje a J. Ribera Florit*. Universitat de Barcelona. Barcelona 2007.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

Ball pagès. Orígens. Miquel Mayordomo y Antoni Manonelles. Institut d'Estudis Eivissencs. 313 pàgs y 120 fotografias Eivissa 2018.

El libro 'Ball pagès. Orígens', de Miquel Mayordomo y Antoni Manonelles pasará a ser, sin duda, un referente en el estudio de los bailes populares. La obra, concienzuda y bien documentada deja de lado tópicos y referentes tradicionales, para de forma divulgativa sentar las bases de un estudio serio y profundo.

El ball pagès es una de las señas de identidad más características de la cultura popular ibicenca, quizás por esa razón era necesario tratar de esclarecer algunos aspectos fundamentales del mismo. Los autores han realizado una profunda investigación sobre aspectos técnicos, culturales y etnológicos que permiten desmitificar ciertas teorías asentadas en el imaginario popular, sobre todo aquellas relacionadas con su origen. Interpretan su pervivencia hasta nuestros días por su inmbriación en la cultura rural ibicenca, convirtiéndose en parte indispensable del folclore de la isla y en una clara representación del cortejo, en el que los

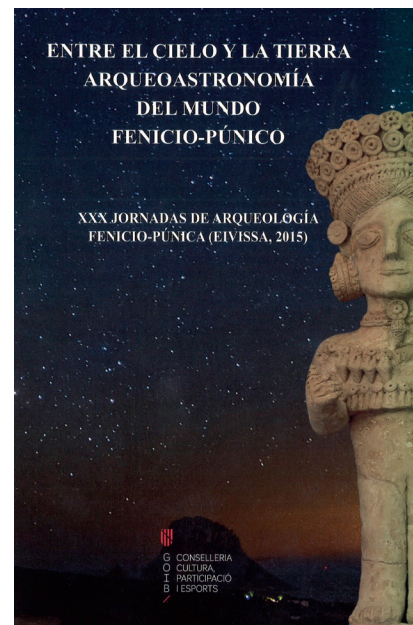
bailarines, interpretan sus respectivos roles tradicionales con movimientos, melodías y ritmos.

También es interesante su contextualización con respecto a otros muchos bailes populares, para centrar su origen en los bailes de pareja de carácter lúdico y de cortejo practicados en el centro de Europa entre los nobles medievales e introducido en la isla a partir de la conquista catalana. La descripción técnica y detallada del propio baile (la *curta*, la *llarga*, *sa filera* y *ses nou/dotze rodades*), las características de su terminología y los instrumentos musicales empleados para su desarrollo (tambor, *flaiüta* o *castanyoles*), *profundizando* en su origen y evolución de forma inversa, desde los antiguos bailes del prepirineo catalán el *ball pla* catalán y su relación con la *curta*, el *ball cerdà*, los bailes anteriores como la *baixa dansa*, y el baile de la Edad Media y el nacimiento de los bailes de pareja de un marcado carácter religioso en un principio, para pasar a su versión noble, lúdica o romántica.

Otro de los aspectos relevantes de la obra son las ciento veintes fotografías que ilustran el volumen, comenzando con la de portada, que data del año 1908 y que se considera la primera imagen que se tiene del mismo. Pero alguna de las fotos seleccionadas, muchas de ellas inéditas, muestran elementos poco conocidos del mismo.

Entre el cielo y la tierra. Arqueo-astronomía del mundo Fenicio-púnico. XXX Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 2005). *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, n° 76. Fotografias y láminas a color. Valencia, 2018.

El número 76 de los *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, se corresponde en esta ocasión a la publicación de las XXX Jornadas de Arqueología fenicio-púnica que se celebraron en el *Museu Mono-*

gràfic del Puig des Molins que tuvieron lugar entre el 23 y el 27 de noviembre de 2015.

Desde el año 1986 las Jornadas fenicio-púnicas se han convertido en una actividad fija en el calendario del MAEF y una cita de referencia en el otoño de la isla para todas aquellas personas interesadas en estar al día en las últimas novedades y descubrimientos relacionados con la arqueología fenicio-púnica.

Con un formato de cinco conferencias que giran en torno a un tema específico y que alcanzaban en 2015 sus treinta años de existencia. Ante una fecha tan especial, la celebración de forma ininterrumpida de un evento cultural durante treinta años así debe serlo, el tema seleccionado debía de ser emblemático. Por ello, muchos nos alegramos de la elección de un tema como la Arqueo-astronomía, una disciplina sin una larga tradición dentro del mundo de la arqueología fenicio-púnica, pero sin duda atrayente y fascinante por igual.

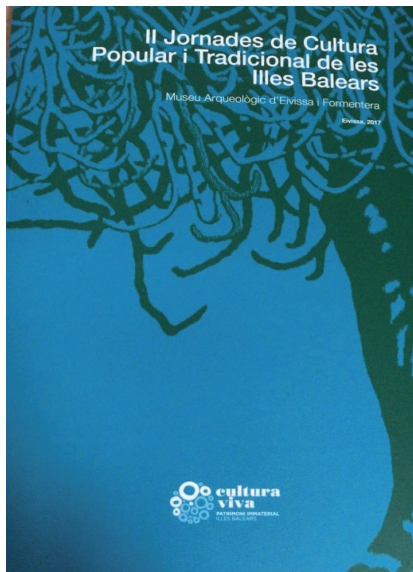
La obra, editada por A. César González García y Benjamí Costa Ribas, recoge las cinco ponencias ofrecidas por los reconocidos investigadores especi-

alizados y sus equipos de investigación en Arqueoastronomía del mundo fenicio-púnico invitados al evento, bajo el título conjunto de Entre el cielo y la tierra: arqueoastronomía del mundo fenicio-púnico:

- ¿Que fue antes... y después en la colonización fenicia? Astronomía y cultura en el Mediterráneo antiguo a través de los hitos del proyecto Orientatio ad Sidera. Juan Antonio Belmonte. A. César González García, donde analizan la posibilidad de influencia entre la cultura fenicia y el Mediterráneo en el conocimiento astronómico.
- Gloria in Excelsis...Trasfondo religioso de la Cosmovisión Fenicia. En este artículo Jose Luis Escacena Carrasco, defendiendo la idea de que la sociedad fenicia no experimentó un proceso de divinización de los astros, sino que fueron culturas posteriores las que transformaron a los dioses en cuerpos celestes.
- Lugares de culto y astronomía en Iberia y en el norte de África durante la protohistoria. A. César González García.
- La orientación de los templos fenicios púnicos en Cerdeña. Mauro Peppino Zedda.
- La orientación de los santuarios de Ibiza y los hipogeos del Mediterráneo occidental. A. César González García, Lourdes Costa Ferrer, Mauro Peppino Zeda y Juan Antonio Belmonte.

II Jornades de Cultura Popular i Tradicional de les Illes Balears. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Eivissa, 2017). Cultura Viva. Patrimoni Inmaterial Illes Balears. Consell d'Eivissa. Departament d'Educació, Patrimoni, Cultura, Esports i Juventut. Editorial Muro. 2017. 185 pp. Fotografías y láminas a color.

Las II Jornades de Cultura Popular i Tradicional de les Illes Balears se celebraron en el Museu Monogràfic del Puig des Molins el 3 y 4 de noviembre de 2017. Estas jornadas son resultado de la iniciativa del Consell Assessor de Cultura Popular i Tradicional de les

Illes Balears, y cuentan con la colaboración y el patrocinio de la Conselleria de Cultura, Participació i Esports del Govern de les Illes Balears y del Consell d'Eivissa. Cuenta con la participación de expertos de los diferentes ámbitos de estudio que trataran sobre metodología y líneas de investigación sobre cultura popular y patrimonio inmaterial.

Se trata de la segunda edición de estas jornadas, pensadas en forma de una tetralogía. Las primeras tuvieron lugar en Mallorca en el 2016 y hay previstas la celebración de dos más, en Formentera y Menorca, respectivamente.

Si en las primeras jornadas se centraron en aspectos conceptuales y normativos, temas áridos pero necesarios para profundizar en el conocimiento de cualquier tema, en este caso las jornadas abarcan los aspectos metodológicos, la investigación, la catalogación y las líneas de investigación más actuales sobre la cultura popular, la cultura tradicional y el patrimonio cultural inmaterial de las Islas Baleares.

Se trata de una labor compleja, por un lado el territorio insular, ya de por sí complejo, dificulta la puesta en común de resultados de todos aquellos vinculados al estudio de las cultura tradicional. Por eso es tan importante la celebración de jornadas como las que dan pie a esta obra, ya que es una forma de tender puentes y establecer relaciones duraderas de cooperación entre los distintos investigadores y confrontar, por un lado las líneas de investigación lle-

vadas a cabo desde las propias islas que se están realizando en otras partes del país.

Pero sí algo puede sacarse en claro tras la lectura del presente volumen es la necesidad de avanzar en la búsqueda de objetivos comunes de estrategias que puedan dinamizar la investigación a nivel local, sin perder de vista todo aquello que pueda aprovecharse de una visión más colectiva de los estudios populares.

Partiendo de esa y otras premisas, la obra, que recoge las ponencias de las citadas jornadas se vertebra en tres bloques; Patrimonio y territorio, etnográfica y etnomusicología.

El primero engloba artículos como el de Roger Costa Soler, maximizando la importancia del trabajo en red que emplea las más modernas herramientas de comunicación a disposición con la investigación etnológica, poniendo por ejemplo la labor del Observatorio del Patrimonio Etnológico e Inmaterial de Cataluña. Esta entidad encargada de la promoción e investigación de la investigación etnológica coordinando toda una red de entidades con un ámbito territorial o temático concreto y promocionar acciones para alcanzar la mayor difusión posible de las mismas.

Otros aspectos importantes de este bloque es la necesidad de proteger los bienes de naturaleza inmaterial, aquellos que a priori pueden resultar más susceptibles de perder visibilidad, por lo que la protección de los mismos ha de ser prioritario, junto con un conocimiento que permita su definición, percepción, atención i visibilización de este patrimonio, como se puede deducir de la lectura de La cultura popular, local y universal, de Joan Reguant Aleix.

Maria Cifre Sabater, va un paso más allá y pone de manifiesto la necesidad de proteger y patrimonializar los espacios medioambientales y en todo aquello que la antropología ambiental puede aportar al estudio de las áreas naturales protegidas, en este caso particular aplacado a la Serra de Tramuntana. Similar reflexión nos plantea la lectura de Paisajes con vida. Los acuerdos de custodia del territorio aplicados al ámbito agrario de Miquel Camps Taltavull, centrado en este caso

en la relación entre naturaleza y cultura de territorio en la isla de Menorca.

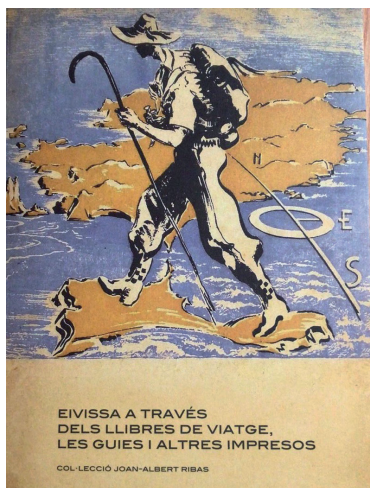
Sobre la importancia que para el estudio de la cultura popular tienen las fuentes documentales, ya sean estas orales, escritas, sonoras o visuales y la necesidad de proteger, recoger y difundir estas, tenemos la interesante ponencia de Antoni Ferrer Abárzuza, titulada *Personas, papel y piedras*. Los depositarios de la cultura popular.

El segundo bloque dedicado a la etnopoética presenta varios interesantes artículos sobre los recursos en línea para el estudio del folclore y de la literatura oral: una forma de abrir los archivos a la sociedad de Carme Oriol Carazo, Francesc Camps i Mercadal: folclore y toponimia de Xavier Gomila Pons y La investigación en folclore y literatura popular en las Baleares de Jaume Guiscafré Danús.

La etnomusicología y en particular la investigación y la protección de la misma, queda perfectamente retratada en las ponencias de Jaume Ayats i Abeyà en La investigación etnomusicológica de las islas, Sonadas de flauta y tambor, un ejemplo de estudio del patrimonio musical de transmisión oral de Jaume Escadell Guasch, El proceso de elaboración del cancionero popular de Menorca de Bep Cardona Truyol con introducción de Jaume Mascaró Pons y Apuntes de musicología mallorquina de Amadeu Corbera Jaume.

Eivissa a través dels llibres de viatge, les guies i altres impresos. Colecció Joan-Albert Ribas. Catàleg editat amb motiu de l'exposició "Eivissa a través dels llibres de viatge, les guies i altres impresos. Col·lecció Joan-Albert Ribas, realitzada pel Consell Insular d'Eivissa a Sa Nostra Sala. Eivissa. 2018. 79 pp. Láminas y fotografías a color.

Las guías de viaje no son un fenómeno novedoso, han llamado la atención del público desde fechas tempranas, y cuentan, incluso hoy en día con todos los adelantos informáticos y electrónicos con un público fiel y entusiasta. No se trata de un fenómeno novedoso ya que desde el siglo XIV, con un formato más literario en que

los primeros relatos de viajeros aparecieron dispuestos a compartir sus descubrimientos. Pero con el desarrollo del turismo, esa necesidad de acercarse al gran público deja de lado su vena literaria y aparece el género tal y como lo conocemos hoy en día, destinado al consumo del turista que viaja preparado y quiere conocer el donde, como y porqué del lugar que visita.

Ibiza no ha sido una excepción a esa regla. La obra analiza los ciento cincuenta años de historia que comprenden los ejemplares propiedad de Joan-Albert Ribas. Muchas han sido las guías, catálogos, folletos o revistas de viaje. La curiosa selección de ejemplares mostrados en la exposición "Eivissa a través de los libros de viaje, las guías y otros impresos. Colección Joan-Albert Ribas, realizada por el Consell Insular d'Eivissa a Sa Nostra Sala, cumplen muchos de las características de este tipo de publicaciones, generalmente bien intencionadas y positivas y que trataban de mostrar un islá cuya percepción ha ido variando a lo largo del tiempo.

Resulta curioso avanzar en el tiempo e ir apreciando los cambios en las descripciones, reforzadas por párrafos literales de algunas de las obras reseñadas, donde sus autores se sorprenden o se felicitan por encontrarse una isla poco visitada, con difíciles accesos y malas comunicaciones. La primera de las obras del catálogo, *Guía para forasteros en las Baleares* (1851) y

muchas de las que le siguieron no eran guías turísticas como tales, más bien eran recopilaciones de datos sobre la estructura social, administrativa, militar o eclesiástica y dejaban patente la falta de comunicaciones regulares con el exterior y de la falta de alojamientos turísticos.

Pero la selección, incluye también toda una serie de materiales editados desde la propia isla, donde hay que destacar los formatos más tradicionales de guías de viaje, ejemplo de ello son las publicadas por Toni Ribas Marí Figueretes, *Mediterrània Eivissa* o *Balearia* espacio Postals. Pero también hay espacio para los mapas turísticos, las postales, las etiquetas de establecimientos hoteleros para equipajes, las más que conocidas guías de turismo publicadas por el *Diario de Ibiza* (la primera con un formato similar al actual es de 1992).

A medida que avanzamos en el tiempo e Ibiza se va abriendo al turismo, se van incorporando elementos que añaden pinceladas diferentes, como datos históricos, etnológicos, datos sobre arquitectura, parejas naturales, flora y fauna etc. Son elementos que acabarán por definir claramente la imagen de la isla frente al mundo, referentes que se repiten una y otra vez y que el autor o organizador en ocho bloques temáticos, Dalt Vila, es Vedrà, las playas, las rutas ecológicas, los personajes ibicencos, la náutica y la vida nocturna. Capítulo aparte son las inserciones de publicidad en las guías turísticas, la denominada oferta complementaria se colaba también en estas publicaciones ofreciendo establecimientos hoteleros, restaurantes, casas de fotografía o recuerdos tradicionales.

En definitiva una breve, llamativa y ágil forma de entender la evolución que la imagen de Ibiza ha ido acumulando a lo largo del tiempo, con una cuidada y variada selección de contenidos de carácter turístico, a la que únicamente se nos ocurre ponerle como pega el tamaño, algunas de las imágenes resultarían mucho más llamativas en un formato más grande.

Una ULLADA A INTERNET

Ferran Nogués i Tolnay

fnoques@gmail.com

Dresden State Art Museums/Google Arts & Culture

Google Arts & Culture és una de les millors eines online que permeten accedir als continguts de més de mil museus internacionals. A més de l'app que permet accedir a aquests continguts, l'eina és interessant per a les institucions.

El Google Cultural Institute, fundat l'any 2011, és una iniciativa sense ànim de lucre que col·labora amb organitzacions culturals per a posar el patrimoni cultural del món a Internet. Elaboren eines i tecnologies gratuïtes per al sector cultural que permeten mostrar i compartir les obres, i fer-les més accessibles a una audiència mundial.

Les eines de Google permeten als museus controlar, gestionar i accedir als actius i metadades digitals amb el suport de Google per a la gestió de col·leccions. El servei ofereix pràcticament espai il·limitat d'allotjament, publicació avançada i tecnologia de processament d'imatges, així com sofisticades eines de cerca i filtrat.

Permet portar donar vida a les obres i objectes creant històries. Les eines inclouen un visor de zoom d'alta resolució, vídeos amb narració, visualització de notes i mapes. Les entitats associades també poden comissionar exposicions en línia i hostatjar conferències.

<https://artsandculture.google.com/>

Google també ha posat en funcionament el museu virtual de Johannes Vermeer. Creat per Google Arts and Culture en associació amb alguns dels museus d'art més famosos del món, com el Mauritshuis, el Museu Metropolità d'Art, la Col·lecció Frick, la Galeria Nacional d'Art de Washington, el Rijksmuseum i el Louvre, un total, 18 museus i col·leccions privades de set països han aportat imatges d'alta resolució dels Vermeers que tenien.

Es tracta d'un projecte de realitat augmentada que a través del nostre telèfon mòbil pot crear un museu virtual on s'hi exposen diverses obres de Ver-

meer que en el món real seria impossible tenir-les totes en un mateix espai, especialment quan una d'elles, "The Concert", va ser robada l'any 1990.

<https://artsandculture.google.com/project/vermeer>

El Journal of Open Archaeology Data (JOAD) ofereix articles amb avaluació d'experts (en anglès, "peer review"). Les dades i els documents són citables i es fa un seguiment de la seva reutilització.

<https://openarchaeologydata.metajnl.com/>

IOSACal és un software de codi lliure per a recalibració de les datacions de C14. La majoria de programes disponibles per a la calibració de radiocarboni, com OxCal, CALIB i d'altres, són "freeware", és a dir, es poden utilitzar de franc però no es poden modificar segons les pròpies necessitats ni es pot accedir i estudiar-ne el codi font.

Fasti Online és un projecte de la International Association of Classical Archaeology (AIAC) i el Center for the Study of Ancient Italy de la University of Texas (CSAI).

<http://www.fastionline.org/>

IOSACal és un programari de calibratge de radiocarboni totalment lliure, amb una biblioteca de programació neta que permeti experimentar i integració als sistemes d'informació arqueològica existents.

<http://c14.iosait>

Finalment us recomanarem alguns perfils de Twitter actius i prou interessants, relacionats amb la cultura, el patrimoni i els museus:

Dr. Sarah Bond - @SarahEBond

Associate Professor of Classics @Uiowa, regular contributor @Hyperallergic, editor of the @SCS-classics blog. Digital Humanities, Late Antiquity, Deviled Eggs.

Dr Sara Perry - @ArchaeologistSP

Archaeologist; anthropologist; visual & digital media researcher; museums & heritage person - @emotive_eu Co-Investigator & Senior Lecturer at Uni of York, UK

SOS Monuments - @SosMonuments

És la iniciativa d'un grup de professionals preocupats per obrir canals de participació en la democratització i control de la gestió del patrimoni cultural.

Colleen Morgan - @clmorgan

Lecturer in Digital #Archaeology and Heritage at the University of York. Experimental digital necromancy.

Erin L. Thompson - @artcrimeprof

Professor of art crime. 🛠️👤🔍🔑 Curator: <https://www.artfromguantanamo.com> Author: Possession <https://goo.gl/QDFr3Z> + a free guide to @Any_Museum

Associació Arxivers - @AAC_GD

Associació d'Arxivers- Gestors de Documents de Catalunya.

twitter museum lists

Dr Joana Valdez-Tullett - @JoanaValdez

Mummy to Thomas and Einar. Archaeologist. Post-Doc Scotland Rock Art Project. #ScRAP Prehistorian. Art and Music Lover. Views my own.

Ticia Verveer - @ticiaverveer

Archaeologist, journalist טיציא ווארואר @NYJewishWeek and other media outlets. Maternal Health Ambassador @GlobalFundWomen Also @Ticia_Verveer @ArchaeotravelTV

Xavier Roigé Ventura - @XavierRoige

Professor d'Antropologia i de Museologia @UniBarcelona. Researcher in cultural heritage and Museology #museums #museos #patrimonio #antropologia

Jens Notroff - @jens2go

#Archaeologist, contemplating dust. Got a hat (no whip though). Once known as 'Yunus' among Bedouins. Have pen, will #travel. Sending <http://lettersfromthefield.com>.

Museo Salinas Palermo - @MuseoSalinas

Il più antico #Museo di #Sicilia, dal 1814 #les-toriedituttinoi dalla #preistoria al #medioevo. Capolavori #archeologia #fenicio #punica #greca #etrusca #romana

Dr Joe Flatman - @joeflatman

Tweets about heritage with an eye for the unusual or eccentric. Writes a monthly column for @CurrentArchaeo. Secretary of @CIFA_Equality. All tweets own, etc,

MEMÒRIA del MAEF

Helena Jiménez

*Feines de restauració en paviments
a la Necròpolis del Puig des Molins*

DOS MUSEUS, UNA INSTITUCIÓ I UNA FEINA QUE NO ENTÉN DE NÚMEROS

Un dels nostres objectius per aquest 2017, ha sigut formar part d'una manera activa a la vida cultural de les illes Pitiüses, desenvolupar activitats i accions destinades a consolidar la presència del MAEF als diferents àmbits de la societat, sobre tot enguany que el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera de la Plaça de la Catedral roman tancat per obres. Quan ocorre una cosa així, vuit anys tancats i sense data de reobertura a la vista, es poden prendre dos postures, deixar que la inèrcia i la impotència ens arrossegui, o tractar de continuar amb forces renovades i noves esperances dia a dia. No és un objectiu nou, és més aviat el nostre full de ruta, continuar sempre present, contra vent i marea, traient profit de les nostres errades per aprendre i créixer i aprofitant cada avinentesa que se'ns brinda per traspasar els murs de la nostra institució i aconseguir de forma realista arribar als nostres conciutadans. Que sentin que som aquí, que seguim aquí, treballant per difondre el patrimoni i la cultura, aportant petits granets de sorra per a que tot flueixi, per a que la nostra petjada

al final del 2017 sigui una miqueta més profunda i anar una miqueta més enllà d'on vàrem arribar l'any anterior i l'anterior de l'anterior, però com també som uns romàntics, sempre esperant una mica menys d'allò que aconseguirem el 2018.

FONS PATRIMONIALS I DOCUMENTALS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

FONS ARQUEOLÒGICS: Nous ingressos

Enguany s'ha fet la recepció dels següents dels materials arqueològics recuperats durant les campanyes d'excavació al Baluard de Santa Llúcia, als Jardins de la Cúria, i al Baluard de Sant Jordi.

Tractament de fons

Durant aquest 2017 s'han realitzat diverses tasques d'estudi, documentació, adquisició, conservació i difusió dels fons de la col·lecció permanent. Aquesta feina es desenvolupa de manera prioritària tant de cara a l'estudi dels fons com a la de protecció del patrimoni arqueològic de les Pitiüses,

del qual el MAEF és depositari. Per a la consecució d'aquests objectius, es fa necessària la col·laboració entre els diferents estaments de la institució, com són el registre i l'ordenació i classificació dels fons als magatzems, els tractaments al laboratori de restauració, el tractament informàtic de les dades que es generen, el seu registre fotogràfic, les feines de conservació preventiva així com la seva inclusió en els projectes de difusió, possibles activitats, exposicions, etc.

S'ha continuat treballant en la documentació de peces de la col·lecció, aprofitant la necessitat de restauració de terracotes romanes procedents del jaciment de Calvi, lliurats al MAEF als anys seixanta es va procedir a fotografiar, documentar i introduir al DOMUS les fitxes completes de tota la col·lecció d'exvots.

Amb motiu de l'exposició "Artur Pérez-Cabrero i la Capella del Salvador", s'han inventariat i catalogat gran part dels materials ceràmics fragmentaris trobats a l'interior de la cripta, que des de 1907 romanien sense inventariar, introduint la informació a la base de dades DOMUS. Això mateix s'ha fet amb la totalitat de les *butlles in articulo mortis* rescatades també de l'interior de la cripta, que s'han documentat i transcrit.

FONS DOCUMENTALS: Biblioteca

La biblioteca del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera està especialitzada majoritàriament en arqueologia i història, patrimoni i museografia, a finals de l'any 2017, estava constituïda per una totalitat de 26.822 publicacions. Això ha suposat un increment respecte al 2016 de 151 fons per intercanvi, compra i donacions. La biblioteca del Museu ha continuat amb les tasques de gestió, intercanvi amb altres institucions, inventariat i digitalització dels documents, així com d'atenció a l'usuari.

Fotografies

Els fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, creixen dia a dia i conseqüentment també la necessitat de enregistrar les noves adquisicions o les feines de consolidació i restauració d'aquests. Però, a més a més, s'ha fet necessari completar el nostre catàleg de cara a una major demanda de fotografies per els investigadors, la pàgina web i les xarxes socials.

RECURSOS HUMANS: l'equip del Museu

Els recursos humans de què ha disposat el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera durant el 2017 són: un director, una restauradora, una auxiliar administrativa, tres subalterns (dos amb tasques d'administració i un a manteniment), cinc ordenances de vigilància (interins), una netejadora (interina) i una netejadora (personal laboral). Alhora i per compensar la carència del personal de vigilància a les sales de visita, causada per baixes per malaltia de llarga duració d'alguns treballadors, s'han necessitat vigilants d'una empresa de seguretat externa, en moments puntuals, per tal de garantir la seguretat de les col·leccions i sobretot la vigilància de la zona de la necròpolis, un espai obert de més de 50.000 m².

Cal tornar a insistir, una vegada més, que treballarem sota mínims i que completar aquesta mancança de treballadors amb les places que continuen pendents (conservador, administratiu, tècnic de grau mitjà en conservació, auxiliar de biblioteca i personal subaltern de vigilància) resulta imprescindible per el desenvolupament de les feines pròpies de la institució museística. El pressupost destinat a recursos humans ha estat enguany de 457.165 €.

Durant el 2017, només es realitzaren dos contractes menors a dos investigadors, amb motiu de l'organització d'una exposició temporal dedicada a la capella del Salvador, actualment integrada dins el Museu de Dalt Vila. En 1907, amb motiu de la seva restauració aparegueren importants conjunts de materials, per això un dels investigadors ha estat encarregat de inventariar i catalogar les caixes de fragments de ceràmica que, des d'inicis del segle XX, romanien als fons del museu sense ser integrats en les col·leccions. L'altre contracte va ser per catalogar i transcriure les vàries desenes de documents, en pergamí manuscrits i impresos en paper, de butlles *in articulo mortis* aparegudes dins la cripta, que daten de la darrera dècada del segle XV i primers anys del segle XVI, de gran valor paleogràfic i històric. XVI, de gran valor paleogràfic i històric.

PRESSUPOST DEL MAEF

El pressupost total del 2017 destinat al funcionament del Museu, va ser de de 325.289,00 €, amb una

petita reducció del destinat l'any anterior destinat a pagar algunes factures pendents del 2016.

La distribució del pressupost corresponent a l'exercici de 2017 per al funcionament del MAEF al capítol 2, s'ha destinat preferentment en: despeses de personal (457.165 €), arrendaments d'edificis i d'altres construccions (63.115 €), reparació, manteniment i conservació (6.481 €), material informàtic i de oficina (4886 €), aigua, altres subministraments i energia elèctrica (5786 €), comunicacions telefòniques i altres (2.093 €), tributs locals (80 €), atencions protocol·làries i de representació (729 €) publicitat i propaganda (908 €), reunions, conferències i cursos (3.115 €), altres despeses diverses (519 €), estudis i treballs tècnics (76.466 €), altres treballs (51.119 €), dietes, locomoció i trasllats (778 €) i vestuari (1.088 €). Tot això fa un total per al capítol 2 de 221.157 €.

Pel que respecta al capítol 6 de béns reals. El pressupost de 29.517 € s'ha distribuït enguany de la següent manera: adquisició de béns museístics (3.000 €), béns del patrimoni històric, artístic i cultural (10.011 €), utilitatge (2.000 €), mobiliari i estris (2.704 €), equips per a processos d'informació (3.006 €), altre material fons bibliogràfic (8.761,00), inversions de caràcter immaterial (74.644 €). Tot això fa un total de 104.132 € per al capítol 6 i un total general de 782.454 €.

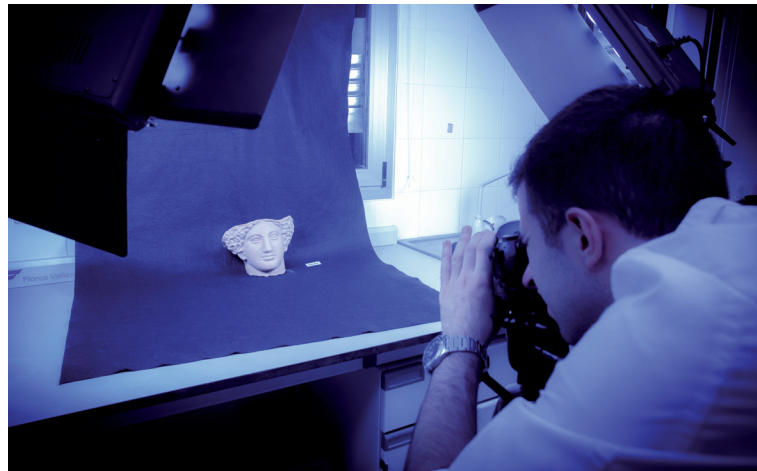
L'activitat pressupostària de l'exercici 2017 es va tancar per al pressupost d'ingressos del capítol 2 i 6 amb un nivell d'execució del 100%, mentre que el projecte d'inversió representa un grau d'execució del 70%.

VISITANTS

L'any 2017 ha estat un any especialment fructífer per a l'àrea d'atenció al visitant i en el qual s'han dedicat tots els esforços a desenvolupar els programes d'actuació dirigits a complir dos objectius: consolidar i millorar els serveis ja oferts així com oferir nous i una millora de qualitat en la visita a la institució. El nombre total de visitants durant 2017 ha estat de 15.968.

DIVULGACIÓ CIENTÍFICA I DIFUSIÓ

Seminari d'arqueologia 2017, va comptar amb la participació del Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo, Catedràtic d'Arqueologia Clàssica a la Universitat Rovira

Noves tècniques de fotografia aplicades als materials de la col·lecció permanent

i Virgili de Tarragona, que va a versar sobre les rutes marítimes y colonitzacions al Mediterrani, el comerç i la pirateria a l'antiguitat.

Aules del museu 2017 "Escriptura jeroglífica egípcia: aprendre a escriure, començar a llegir", va ser un curs d'iniciació a l'escriptura jeroglífica egípcia, impartit per la egiptòloga María José López Grande. El curs, de 10 hores de durada, incloïa nocions bàsiques per comprendre el sistema d'escriptura jeroglífica i la llengua egípcia, que varen permetre als participants aprofundir en la cultura, literatura i ideologia de l'antiga civilització del Nil.

Xerrades Arqueològiques d'Estiu 2017, El MAEF va organitzar una nova sèrie d'aquesta activitat, per tal d'apropar al públic local les principals novetats de la investigació arqueològica. El cicle va desenvolupar-se durant la segona quinzena de juny i tot el mes de juliol de 2017, a raó d'una conferència per setmana:

- La xerrada "**La maqbara de Yabisa a través de la excavació arqueològica en el solar del antiguo edificio de los sindicatos, calle Bartomeu Vicente Ramón, 33**"; impartida per Glenda Graziani Echábarri i Juanjo Marí Casanova, que ens vàrem parlar d'una excavació realitzada al cor de la ciutat d'Eivissa i que va treure a la llum part d'una necròpoli urbana d'època andalusina.
- El 23 de juny, Antoni Ferrer Abárzuza, va impartir la xerrada titulada "**Arqueologia de cases pageses**" sobre la investigació de l'arquitectura tradicional de les cases eivissenques i formenteres, en comparació amb determinats tipus de construccions populars peninsulars i d'altres illes.

Documents dels segles XIV i XV, durant el procés d'escanetjat i digitalització

- El 30 de juny la conferència sobre **“La explotación del campo ebusitano siglos III a.C. – VII d.C.”**, a càrrec de Elise Marlière, i Josep Torres Costa.
- El 7 de juliol, es va portar a terme **“Arqueología submarina en la República Dominicana: el naufragio de los navíos de azogue de 1724 en la Bahía de Samaná”**, aquest és el títol de la conferència que va oferir l'arqueòleg submarí Carlos León Amores. La xerrada va tractar sobre el carregament de mercuri que portaven les naus espanyoles *Nuestra Señora de Guadalupe* i *Conde Tolosa*, que varen naufragar a les costes de la badia de Samaná l'any 1724.
- El 14 de juliol la xerrada va ser **“La infancia del siglo XIX desde la perspectiva biocultura: salud y enfermedad a través del estudio del cementerio infantil de la cripta de las Trinitarias de Madrid”**. Almudena García-Rubio, va explicar com durant la recerca de les restes de Miguel de Cervantes, en la església de las Trinitàries de Madrid, l'equip arqueològic va descobrir un cementeri infantil del segle XIX.
- El 21 de juliol, en la xerrada titulada **“El jaciment arqueològic i el centre d'interpretació de Sa Capelleta”**. Els ponents varen ser Ricard Marlasca Martín i Josep Maria López Garí. L'excavació va permetre documentar l'existència de diferents fases d'ocupació, des de un santuari d'època púnica, una necròpolis romana amb 42 tombes del segle II i III dC, i un raval islàmic destruït al segle XIII.
- El 28 de juliol, per acabar aquest cicle de xerrades, els assistents varen poder gaudir dels coneixements de Marcus Heinrich Hermanns. Va impartir una conferència titulada **“La explotación de los**

Revisió de la antiga documentació apareguda a la cripta del Salvador al 1907

recursos mineros en la isla de Ibiza”, centrada, fonamentalment, en les seves investigacions a les mines de plom i galena argentífera de s'Argentera.

Conferencia “Mithochondrial Genomes of Ancient Phoenicians. Preliminary results in analyzes on Punic individuals in the island of Ibiza”

Com a resultat de la participació del MAEF en el projecte d'investigació Following the Phoenicians: An ancient DNA study of Phoenician Colonization, el professor Pierre Zalloua, de la Universidad de Americana del Líban, i la professora Elisa A. Matisoo-Smith, de la Universitat d'Otago varen fer una presentació sobre els anàlisis de l'ADN, de diferents mostres extretes a individus d'època púnica procedents de les necròpolis eivissenques.

XXXII JORNADES D'ARQUEOLOGIA FENICIOPÚNICA

Les Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica, que en la seva 32a edició varen estar dedicades a les fonts epigràfiques fenicio-púniques, amb el següent programa:

- **“La documentación epigráfica fenicio púnica en el extremo occidente: estado de la cuestión”**, pel Dr. José Ángel Zamora López.
- **“Epigrafía fenicia y epigrafía palaeohispánica: la introducción de la escritura en el occidente mediterráneo”**, pel Dr. Jesús Javier de Hoz Bravo.
- **“La epigrafía y el primer comercio fenicio en occidente”**, pel Dr. Luis Alberto Ruiz Cabrero.
- **“Antroponimia fenicia en el occidente mediterráneo a través de las fuentes epigráficas”**, pel Dr. Juan Antonio Belmonte Marín.

- “Inscripcions feniciopúniques a Eivissa”, per la Sra. Maria Josepa Estanyol i Fuentes.

COL·LOQUI INTERNACIONAL “INSULARITAT, ÎLÉITÉ I INSULARITZACIÓ AL MEDITERRANI FENICI I PÚNIC”

Els 29 i 30 de març, es va desenvolupar al Museu Monogràfic del Puig des Molins un col·loqui internacional organitzat per la Universitat de Toulouse Jean Jaurès i el MAEF. El programa desenvolupat va a contar amb els discursos inaugurals de Elodie Guillon, Universitat de Toulouse, David Ribas, conseller de Cultura, Patrimoni, Esports i Joventut del Consell d'Eivissa i de Benjamí Costa, director del MAEF i la conferència de Carlos Gómez Bellard sobre “*Archéologie des îles, archéologie dans les îles*”.

- **Les illes en el nucli de les dinàmiques de circulació i de les xarxes**, 1a sessió presidida per Corinne Bonnet. Juan Ramón Torres “*Présence punique dans de petits îlots autour des îles pitieuses et des baléares: acquis et problèmes*”. Manuel Calvo Trias: “Mirando al mar. Una revisió de los contactos entre las comunidades baleáricas y fenicio-púnicas en Mallorca (s. VII - s. II aC.)”. Ana Margarida Arruda: “*Sur la mer phénicienne espaces cloisonnés, de passage, ou de construction de réseaux*”. Nicolas Carayon: “*Îles, îlots et ports. L'utilisation des îles et des îlots dans le cadre des systèmes portuaires phéniciens et puniques*”.
- **L'illa com espai paradoxal, ahora circumscribit i connectat**, 2a sessió presidida per Ana Margarida Arruda. Giuseppe Garbati: “*Forme di autorappresentazione, attraverso il culto nelle comunità fenicie di un'isola. Il caso della Sardegna*”. Élodie Guillon: “*Le monde clos des Pitiuses essai d'analyse du fonctionnement territorial d'Ibiza et Formentera phéniciennes*”. Sabine Fourier: “*Kiti-on une île phénicienne?*”. Benjamí Costa: “*Aybohim. La formación de una sociedad insular en la Ibiza púnica*”.
- **Illes i representacions**, 3a Sessió: presidida per Giuseppe Garbati Benjamin Caparroy: “*Hiérai Nésoi. Les îles et le sacré au détroit de Gibraltar: entre topos littéraires et archéologie*”. Corinne Bonnet: “*Ton territoire est au cœur des mers' (Ezéchiel 27, 4). Regards croisés sur l'insularité de Tyr*”.

Una de les Xerrades d'estiu portades a terme al 2017

EXPOSICIONS TEMPORALS

Arquitectura talaiòtica en la Prehistòria menorquina

Del 3 febrer fins al 3 de març, va exhibir-se «Arquitectura talaiòtica a la Prehistòria de Menorca», una exposició organitzada per la Conselleria de Cultura, Participació i Esports del Govern de les Illes Balears, el Consell Insular de Menorca i Menorca Talaiòtica. Menorca és com un museu a l'aire lliure que concentra més de 1.500 jaciments prehistòrics, dos per km². L'exposició ens va desvelar, a través de l'arquitectura, els universos simbòlics dels homes i les dones que van habitar l'illa durant aquest període.

Exposicions temporals de producció pròpia: Artur Pérez-Cabrero i la Capella del Salvador

Com a part de la celebració del Dia Internacional dels Museus, es va inaugurar l'exposició temporal “Artur Pérez-Cabrero i la Capella del Salvador”. Aquesta exposició va ser un breu viatge als inicis de l'Edat Moderna a Eivissa a través dels materials descoberts el 1907, amb motiu de la restauració de la Capella del Salvador per a convertir-la en seu del Museu Arqueològic d'Eivissa, la qual va estar dirigida per Artur Pérez-Cabrero i Tur.

Exposicions temporals en col·laboració amb altres institucions:

La primera pedra. La Formentera prehistòrica a través de les seves eines

Del 5 al 16 de desembre va estar exposada a l'Ajuntament Vell de Formentera l'exposició “La

Vista general de l'exposició temporal Pérez Cabrero

primera pedra. La Formentera prehistòrica a través de les seves eines”, organitzada conjuntament per la Conselleria de Cultura i Patrimoni del Consell de Formentera i el MAEF. Els comissaris de l'exposició van ser el arqueòleg Maria Bofill i Pau Sureda. La mostra s'emmarca en la línia de col·laboració que el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i el Consell Insular de Formentera duen a terme des de fa ja tres anys per apropar el patrimoni de Formentera als ciutadans de l'illa. Es varen seleccionar materials procedents dels jaciments de Ca na Costa, sa Cala, cap de Barbaria i sa Cova des Fum.

PUBLICACIONS

• Viatge a Eivissa. Michael Everitt (1954)

En el mes de juny, va aparèixer la publicació titulada “VIATGE A EIVISSA. MICHAEL EVERITT (1954)”. Aquest llibre és, un catàleg de fotografies realitzades per l'estudiant d'arquitectura i fotògraf afecionat, Michael Everitt, realitzades a l'illa d'Eivissa durant unes vacances familiars l'any 1954. Totes les fotografies, incloent els negatius i els drets de reproducció, foren donats al MAEF per l'autor, abans de la seva mort el 2005. L'obra va complementada amb un text introductor de Benjamí Costa, una presentació de l'AAMAEF i una biografia de l'autor. Tots es publiquen en català, castellà i anglès. L'edició ha estat conjunta del MAEF i la seva Associació d'Amics, comptant amb una important contribució de la Conselleria de Transparència, Cultura i Esports.

• **Com si el llamp de sol fos el rostre de Mugàhid... Jornades d'Estudi en commemoració del mil·lenari de la integració de les Illes a la**

taifa de Dénia. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa, 75.

Aquest volum ha estat coeditat pel Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i de Dénia. Recull les conferències que s'impartiren el 2015, que van tenir lloc al Museu Monogràfic del Puig des Molins, en el marc dels actes per a

commemorar els 1000 anys de la Taifa de Dénia (1013-1015) promoguts per l'Ajuntament de Dénia. Encapçalada per una presentació de Benjamí Costa i Josep A. Gisbert, directors dels dos museus respectivament, l'índex de l'obra es completa amb els següents capítols: Revisant el passat mil anys després, per Guillem Rosselló Bordoy. El poder més a prop. Dàniyya i Yâbisa (segle XI), per Antoni Ferrer Abárzuza. La mar de Dénia i d'Eivissa als segles XI i XII. Singladures de comerç, de devocions i de saviesa, per Josep A. Gisbert Santonja. Ceràmiques de les terrisseries de Madinat Daniyya i de la Mediterrània a Eivissa durant els segles XI i XII, per Josep V. Lerma, Josep A. Gisbert i Josep Marqués.

DIFUSIÓ

La peça del mes

Cada darrer dissabte del mes, es va fer la presentació de “La peça del mes 2017”. Enguany aquest cicle va estar dedicat als testimonis de l'empremta romana a l'illa d'Eivissa. Cada presentació s'inicia amb una xerrada de la historiadora Carmen Mezquida Orti, qui, alhora, col·laboradora en moltes de les activitats divulgatives del MAEF.

Aula de Cinema Històric

El tema triat per al cicle de cinema de 2017, que es va dur a terme el mes d'octubre, va ser La Segona Guerra Mundial, tot i que la producció cinematogràfica ambientada a la Segona Guerra Mundial és possiblement la més nombrosa de la història del cinema les pel·lícules seleccionades van ésser: *El gran dictador*, *El Puente sobre el río Kwai*, *El día más largo* i *Objetivo Birmania*

Feim barri, feim necròpolis

Dins d'un programa d'activitats lúdiques i de dinamització ciutadana promogut per l'ajuntament d'Eivissa i amb motiu de la festivitat de Tots Sants, el 28 de novembre, es va realitzar aquesta segona edició, que com en l'anterior, es va anomenar "Feim Barri Feim Necròpolis" i es va dividir en tres grups d'activitats diferents:

Per una banda els tallers infantils, que es realitzaren amb l'objectiu que no es perdin les tradicions d'Eivissa per Tot Sants, com ara: rituals funeraris, taller d'elaboració de panells, trencada de pinyons, maquillatge de por, elaboració de rosaris de Tots Sants i taller de fanalets amb llum.

En segon lloc, es va organitzar una Trencada de fruits secs mentre s'escoltaven llegendes eivissenques, narrades per l'actriu Àngels Martínez Contreras.

Degut al gran èxit de públic enregistrat l'any passat, aquest any 2017, s'oferirien visites a la Casa Pagesa des Porxet, on gràcies a la interpretació de 14 actors caracteritzats de la Nit de Tots Sants, s'oferia un recorregut ple de sorpreses i ensurts, per la casa des Porxet i els seus voltats.

La Ruta de Pinxos Púnics i Romans

Aquesta va ser una nova activitat, fruit de la col·laboració entre diferents organismes de les administracions públiques i d'empreses privades per tal de fer una activitat conjunta que millori el coneixement de la història i el patrimoni cultural d'Eivissa, arribant a nous sectors de públic. L'objectiu principal d'aquesta primera edició de pinxos púnics i romans va ser reivindicar i donar a conèixer l'Eivissa púnica des de la gastronomia. L'organització va anar a càrrec de la regidoria de Turisme i Comerç de l'Ajuntament d'Eivissa, en col·laboració amb la Conselleria de Cultura, Participació i Esports del Govern de les Illes Balears, amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, amb el Consell d'Eivissa i amb l'Associació Tresors de la Mediterrània.

Visites teatralitzades

Les visites teatralitzades a la necròpolis del Puig des Molins són un passeig per la Història Antiga d'Eivissa, una forma diferent d'apropar-se a la història, d'una manera més viva per facilitar que el

MUSEU MONOGRÀFIC PUIG DES MOLINS
AULA DE CINEMA HISTÒRIC
 Cicle de pel·lícules dedicat a la **Segona Guerra Mundial**

EL GRAN DICTADOR (1940)
 Dimarts, 4 d'octubre a les 20 h
 ESTATS UNITS
 Director: Charles Chaplin
 Intèrprets: Charles Chaplin, Paulette Goddard, Jack Oakie, Reginald Gardner, Henry Daniell, Carter de Haven, Gene Hayle, Maurice Moscovitch, Billy Gilbert...

EL PUENTE SOBRE EL RÍO KWAI (1957)
 Dimarts, 11 d'octubre a les 20 h
 REGNE UNIT
 Director: David Lean
 Intèrprets: William Holden, Alec Guinness, Jack Hawkins, James Donald, Sessue Hayakawa, André Morell, Geoffrey Horne...

EL DIA MÀS LARGO (1962)
 Dimarts, 18 d'octubre a les 20 h
 ESTATS UNITS
 Directors: Ken Annakin, Andrew Marton i Bernhard Wicki
 Intèrprets: John Wayne, Robert Mitchum, Henry Ford, Richard Boone, Sean Connery, Curt Jurgens, Rod Taylor, Robert Ryan...

OBJETIVO BIRMANIA (1945)
 Dimarts, 25 d'octubre a les 20 h
 ESTATS UNITS
 Director: Raoul Walsh
 Intèrprets: Burt Reynolds, James Brown, William Prinn, George Tobias, Warner Anderson, Henry Hall...

MUSEU MONOGRÀFIC PUIG DES MOLINS
 Via Romana, 31, Eivissa

Organitza:
 Amb la col·laboració de:

visitant es senti transportat als diferents períodes de l'Antiguitat. La visita, guiada per la historiadora Carmen Mezquida, es veu assaonada per breus escenes teatralitzades amb actors i actrius coneguts de la nostra història, que s'intercalen amb el fil argumental. Es representen així els diferents rituals funeraris duts a terme en el jaciment per fenicis, púnics i romans, s'entrellacen amb altres personatges, les destinacions dels quals, per una o una altra raó apareixen vinculats a la Necròpolis del Puig des Molins en diferents moments de la Història. Aquesta activitat es realitza en col·laboració amb l'Associació de recreació històrica Iboshim i l'Ajuntament d'Eivissa.

COMMEMORACIONS

Dia de Sant Jordi

El Dia Internacional del Llibre celebrat el dia 23 d'abril, dia de Sant Jordi, és un homenatge universal al llibre que tracta de fomentar la lectura, el MAEF participa amb una parada amb totes les nostres publicacions a la fira organitzada per l'Ajuntament d'Eivissa al passeig Vara de Rei. Aquesta activitat es va dur a terme en col·laboració amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa.

A més a més, per a commemorar aquesta important festivitat per a la cultura, per segon any consecutiu el MAEF va organitzar una lectura poètica, que va comptar amb el guardonat escriptor Ben Clark, qui va realitzar un recorregut per les diferents sales del Museu Monogràfic desenvolupant una la lectura

d'un recull dels seus poemes. Ell mateix va voler titular aquesta lectura com "Ahir, B&B: Lectura de Bes i Ben al MAEF".

Dia de les Illes Balears

Amb motiu de la celebració del Dia de les Illes Balears, el Museu va organitzar una sèrie d'activitats específiques al Puig des Molins, com van ser les Jornades de portes obertes, amb visites guiades gratuïtes. També es va realitzar la Visita teatralitzada a la Necròpolis del Puig des Molins, en col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa. Es varen dur a terme els Tallers infantils d'empredades i fones, orientats a un públic infantil fins els dotze anys. Per finalitzar l'1 de març, es realitzà un concert del grup UC amb el títol de "Cançons al Puig des Molins".

Dia Internacional dels Museus

Una de les fites anuals més importants del MAEF és la celebració del Dia Internacional del Museus. La consigna seleccionada per a la celebració del 2017 va ser: "Museus i històries controvertides: dir fora mida als museus". El tema d'aquesta edició plantejava com el fet d'acceptar un passat històric dolorós (o una etapa concreta) suposa un primer pas per encaminar un futur comú sota el signe de la reconciliació. El MAEF va participar amb unes jornades de portes obertes amb entrades gratuïtes. Al mateix temps es va realitzar una visita guiada gratuïta el dia 18 de maig. També, com a commemoració d'aquest esdeveniment, el MAEF va realitzar la inauguració de l'exposició temporal "Artur Pérez-Cabrero i la Capella del Salvador".

Nadal

Com a cloenda de les activitats anuals del Museu i per celebrar les festes nadalenques, per tercer any consecutiu es va oferir a la Necròpolis del Puig des Molins un concert de Nadal. El 2017 aquest concert va anar a càrrec del Petit Cor, grup per a la difusió de música coral, que va interpretar un repertori variat, comport per peces de cant gregorià, jazz i altres gèneres musicals.

PRESENTACIÓ DE LLIBRES

- El dimecres 15 de febrer a les 20 hores, al Museu Monogràfic del Puig des Molins, va tenir lloc la presentació del llibre "**Investigaciones arqueo-**

Concert d'Uc organitzat amb motiu del Dia de les Illes Balears

lógicas subacuáticas en el barco romano de Es Grum de Sal, Conillera (Sant Antoni de Portmany, Ibiza)" obra de l'arqueòleg submarí Carlos León Amores. La presentació del llibre va anar a càrrec del també arqueòleg Marcus Heinrich Hermanns.

- El divendres 12 de maig, a les 20 h, a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic del Puig des Molins, va tenir lloc la presentació del llibre "**Història del protestantisme als Països Catalans**" de Josep-Lluís Carod-Rovira. La presentació va anar a càrrec de Fanny Tur, consellera de Participació, Cultura i Esports del Govern Balear, de Benjamí Costa, director del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i de l'autor del llibre, Josep-Lluís Carod-Rovira.
- El dia 19 de desembre, a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic del Puig des Molins, va tenir lloc la presentació del llibre "**Els sis guardians. Una història de Pasqual Calbó**", obra de l'escriptora eivissenca Iolanda Bonet. L'acte va estar organitzat per la Conselleria de Cultura, Participació i Esports i el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, amb la col·laboració de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, i la presentació va anar a càrrec de Marga Torres, assessora lingüística, la consellera de Cultura, Participació i Esports, Fanny Tur, i per la pròpia autora.

ACTIVITATS DIDÀCTIQUES

Un any més, el gabinet didàctic va donar continuïtat a les activitats pedagògiques amb l'intent d'aconseguir una ampliació d'objectius dirigits al contacte tant del públic infantil com al públic adult. Per això

podem parlar d'uns objectius generals per a tots els nivells.

S'organitzaren i es realitzaren activitats per a completar les visites a la Necròpolis amb la intenció d'augmentar l'atenció i l'interès dels alumnes, no només durant la visita, sinó per la història en general.

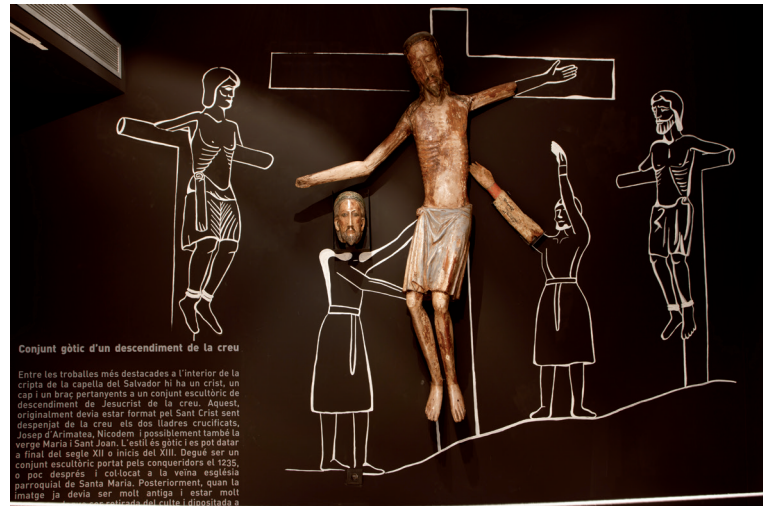
Creiem fonamental que els nens i nenes que venen al Museu s'impliquin en l'explicació i que aquesta no es converteixi únicament en una xerrada del monitor. Aquestes activitats són elegides segons l'edat dels al·lots i, els conceptes que s'han après durant la visita. Des del gabinet volem centrar els nostres esforços a millorar i ampliar el material didàctic. Presentació de fitxes, reproducció de peces, dibuixos, etc., especificades per a cada nivell educatiu. El que pretenem és fer entendre als centres d'ensenyament la importància que tenen les visites organitzades del MAEF dintre de la formació històrica dels alumnes d'Eivissa i Formentera.

RESTAURACIÓ

El departament de Conservació i Restauració del MAEF ha continuat amb les seves tasques habituals de conservació preventiva a les sales d'exposició, on els materials han de tenir una atenció contínua, degut a les especials condicions de conservació de l'illa (humitat i temperatura variables i alta lluminositat).

En quant a les tasques estrictament de restauració, les intervencions més importants dutes a terme en el 2017 han estat el tractament d'algunes col·leccions que han estat seleccionades per a exposicions temporals:

- La col·lecció de terracotes procedents del santuari de Calvi (Itàlia). Aquesta està formada per un centenar de caps de gran mida, rostres, mans, peus, petis animals etc., empleats al santuari com exvots per a la deessa. Tota la col·lecció ha estat restaurada i consolidada, al temps que s'ha canviat el seu lloc i forma de emmagatzematge amb caixes de plàstic adient al seu estat de conservació actual.
- Els materials de la col·lecció de material submarí del Dr. Vilar-Sancho, recuperats en aigües d'Eivissa durant els anys seixanta, i donat al MAEF pels fills d'aquest després de la seva defunció. Es

Conjunt del descendent gòtic, recuperat a la cripta del Salvador

tracta de una selecció de materials molt heterogènia, amb peces de ceràmica de gran mida, com àmfores, gerres i alfàbies, així com diferents elements metàl·lics (plom, ferro, bronze etc.), restes orgàniques, etc. Tots aquests materials han estat objecte de tractament per a poder ser exhibits en una exposició temporal programada per a 2018.

PROJECTES D'INVESTIGACIÓ

- **“Following the Phoenicians: An Ancient DNA study of Phoenician Colonization”**, dirigit pel Dr. Pierre Zalloua, de la School of Medicine de la Lebanese American University de Byblos (Liban) i la Dra. Elizabeth Matisoo-Smith, del Departament of Anatomy de l'Otago School of Medical Sciences, a Dunedin (Nova Zelanda). Aquest projecte té com a objectiu, a través de l'anàlisi de l'ADN de mostres recollides arreu de la Mediterrània, estudiar l'expansió fenícia i els canvis genètics que es produïren en aquestes poblacions, sobretot pel contacte amb altres poblacions.
- **“La pesca a les Illes Pitiüses, des de els primers habitants fins al segle XX”**, en el que sota la direcció de Benjamí Costa, hi participen altres tres investigadors. Durant 2017 s'ha continuat amb l'estudi de la pesca històrica a les Pitiüses, centrant la investigació en les concessions per a l'explotació de l'almadrava en el segle XVIII.
- També s'ha seguit treballant sobre la **producció de porpra a les Illes Pitiüses durant l'Antigui-**

tat, preparant-se publicacions sobre la captura i la gestió dels recursos malacològics en els tallers de producció de porpra d'Eivissa, l'explotació de la porpra als *baphia* imperials de la Mediterrània occidental i l'organització de la producció de porpra al *baphium Insularum Balearum*.

- Durant 2017 ha tingut continuïtat el projecte d'investigació sobre la “**Circulació monetària a l'illa de Formentera, des de l'Antiguitat fins a l'època contemporània**”, coordinat per Benjamí Costa, en el qual hi participen els investigadors Santiago Padrino, Félix Retamero i Antoni Ferrer Abárzuza. Enguany s'ha avançat en l'estudi de les monedes pre-romanes, romanes i àrabs. Per altra banda l'investigador numismàtic Santiago Padrino, col·laborador del MAEF, ha continuat la tasca de revisió i estudi de les col·leccions numismàtiques del museu.
- També han continuat, tanmateix, les activitats del grup d'investigació *Ibiza Púnica*, que durant 2017 ha realitzat treballs d'investigació sobre els amulets en la plàstica egípcia: del Segon Període Intermedi al Regne Nou, els amulets púnics en forma de campaneta de bronze, el paper d'Eivissa en la política mediterrània de Cartago, els rituals funeraris d'època púnica i la Història de la Investigació arqueològica a les Pitiüses.

PARTICIPACIÓ EN CONGRESSOS I SIMPOSI

- *V Congreso Internacional de Historia de la Arqueología / IV Jornadas de Historiografía SEHA-MAN*, dedicades a la *Arqueología de los Museos: 150 años de la creación del Museo Arqueológico Nacional*. El grup Ibiza Púnica va presentar dues comunicacions: *El Museo Arqueológico de Ibiza y las excavaciones en el Puig des Molins y La Junta de Patronato y la defensa de las colecciones del Museo Arqueológico de Ibiza: el pleito con los herederos de Juan Román y Calbet*
- *Cartagine fuori da Cartagine: mobilità nordafricana nel Mediterraneo centro-occidentale fra VIII e II sec. a.C.*, que va tenir lloc a *Ravenna*, organitzat per *Alma Mater Studiorum* de la Universitat di Bologna. Benjamí Costa va ser convidat a presentar la comunicació: *Ibiza en la política cartaginesa anterior a las Guerras Púnicas (siglos VII-IV a.C.)*.
- “*MARE SACRVM. Religión, cultos y rituales fenicios en el Mediterráneo*” *X Coloquio internacional del Centro de Estudios Fenicios y Púnicos*, que va tenir lloc a Cadis i San Fernando, organitzat per la Universitat de Cadis. Benjamí Costa va ser convidat a presentar la ponència: *Rituales funerarios fenicio-púnicos: entre el mundo de los vivos y el más allá*.

Activitats infantils del programa Viu la Cultura

INFORMACIÓ de L'AAMAEF

Helena Jiménez

Una vegada més aprofitem la oportunitat que ens proporcionen aquestes pàgines per resumir les activitats que des de l'AAMAEF, com cada any, es desenvolupen amb una tasca de suport a la difusió cultural i divulgativa del MAEF. També continuem desenvolupant activitats pròpies tractant d'arribar a un segment de la població més nombrós. Però com sempre són les activitats orientades al públic infantil i juvenil les que més somriures ens deparen, sobretot i amb una rellevància especial els tallers de Setmana Santa, setmana de vacances escolars, on es programa des de fa anys un taller d'arqueologia experimental dedicat en aquesta ocasió a els romans. Aquesta activitat està destinada a nens de entre 5 i 12 anys, i té con objectiu fonamental donar a conèixer com vivien els antics romans i, mitjançant això, ajudar als participants a descobrir la seva cultura i el llegat que aquesta civilització va deixar.

Un altre clàssics, són els Tallers d'Arqueologia d'Estiu, portats a terme en la casa pagesa de es Porxet, un lloc emblemàtic de la nostra necròpolis des d'on es pot gaudir d'unes vistes meravelloses de la necròpolis i d'unes instal·lacions amb una casa pagesa tradicional i un conjunt de hipogeus condicionats per l'excavació simulada i un entorn natural fantàstic.

L'activitat està orientada a alumnes de primària de 5 a 7 anys i de 8 a 12 anys, i de secundària amb edats compreses entre els 12 i els 14 anys. És, sens dubte, l'activitat dirigida als infants que més èxit de participació aconseguix.

L'idea és introduir l'alumnat en el món de l'arqueologia aportant criteris de valoració del Patrimoni Històric i Arqueològic, així com el coneixement dels mètodes científics de treballs que s'utilitzen en la pràctica arqueològica. Les activitats complementaries s'adapten a la edat dels grups i, a més a més, es realitzen al Museu i Necròpolis del

Puig des Molins, a les murades renaixentistes de Dalt Vila, al Centre d'Interpretació Madina Yabisa i quan és possible als jaciments visitables i excavacions actives.

Al Museu en Família són uns tallers temàtics, dirigits a grups familiars compostos per, almenys, una persona adulta i un o més nens d'entre 6 i 12 any. Tenen també lloc a la casa pagesa des Porxet. Cada taller es desenvolupa durant un cap de setmana de cada mes. Cadascun és diferent i inclou diverses activitats que fan servir múltiples tècniques artístiques i sempre però sempre amb el objectiu de divulgar el coneixement de la Història.

Per altra banda, la botiga de l'AAMAEF va continuar també amb la difusió i venda de reproduccions arqueològiques. Es tracta d'una cuidada selecció de peces de la col·lecció permanent del MAEF realitzades en ceràmica, ós, metall, feltre, etc. També és possible adquirir les publicacions tant del MAEF com de l'AAMAEF. Aquest any ha aparegut el llibre Michael Everitt: Eivissa 1954 una col·lecció de fotografies espectaculars de l'illa abans del desenvolupament turístic.

Actividades didàctiques a la Necròpolis del Puig des Molins

AAMAEF viatgera

EL VIATGE DE L'AAMAEF A L'ÍNDIA

Pere Vilàs Gil,
Maite Torres Torres

DELHI

La història de Delhi és la història de les set ciutats medievals a partir de les quals es va construir la capital. El nom de Delhi el varen posar els rajputs, una de les ètnies que s'han anat succeint al llarg dels segles i que varen dominar la zona entre els segles VII i VIII. El 1193 Qutbuddin Aibek fundà la primera dinastia musulmana que va durar dos-cents anys fins que el 1398 una calamitat en forma d'exèrcit mongol encapçalat per l'emperador Timor de Samarcanda va caure sobre la regió i va massacrar la ciutat i els seus habitants. Una visita, tot i que breu, a la part antiga, ens dóna una idea del que havíem de veure en dies posteriors a quasi bé tota l'Índia. Encara que angostos i replets d'una increïble multitud, la visita ens farà retrocedir cent anys i no solament per imaginar sinó per experimentar l'afluència i l'esplendor d'aquells temps.

La població de Delhi va prendre part activa a la revolta de 1857, que va ser en realitat una primera guerra per la independència, però guanyaren els anglesos. La pujada al tron de George V, el 1911, va ser providencial per passar la capital de Calcuta a Delhi.

L'arquitectura dels gairebé 1300 monuments de Delhi reflecteix cada un dels moments de la història i cada fase de la dominació indoislàmica que s'anaren succeint. Tal vegada el més característic és el gran minaret Qutab Minar, que visitarem. Els musulmans aportaren conceptes com voltes de canó, minarets i arcs per construir les mesquites, mentre que la representació més genuïna de l'arquitectura militar dels mongols és sense dubtar l'anomenat Fort Roig, el qual alberga edificis fets amb terra arenosa roja i marbre blanc que inspiraven un temor reverencial alhora que admiració per les seues dimensions, simetria, decoració amb incrustacions i també magnífics jardins.

Estatua del Mahatma Gandhi

El contrast és evident. Hi ha tota mena de cabanyes de sostre de palla al costat de palaus, hotels de cinc estrelles, magatzems i una infinitat de petites botiguetes on venen de tot el que un es pugui imaginar.

La població actual de Delhi és de devers devuit milions de persones en una mescla de castes i religions de molt difícil catalogació, però cada una aporta a la ciutat el seu estil de vida i cultura, de manera que està sempre viva i bull d'activitat als carrers, així que alguna cosa nova emergeix cada dia que dóna un nou alè a la població i absorbeix noves idees, es diu que la vida aquí pot ser difícil per a molts dels seus habitants però mai desanimada o decadent. Està considerada com una de les ciutats més contaminades del planeta.

Tal com estava previst, una vegada instal·lat el grup a l'hotel, vàrem sortir a fer una breu visita a la ciutat antiga amb ricksaw. Visitarem la impressio-

Delhi. Tomba d'Humayun

El tercer grup a la Tomba d'Humayun

nant mesquita de Jama Masjid, la més gran de l'Índia (només al pati hi caben 25.000 persones) on, segons la tradició, es conserven alguns pèls de la barba de Mahoma. Es tracta d'un conjunt d'edificis en què predominen els colors vermell i blanc, com també el Raighat, què és un monument dedicat al Mahatma Gandhi, figura fonamental a l'Índia moderna i artífex de la independència del país.

A continuació i després de dinar a un indret pròxim al de la cremació de Gandhi visitarem el Gurdwara Bangla Sahib, que és el principal temple de l'ètnia sikh de la ciutat de Delhi construït amb una impressionant cúpula daurada, no sense abans llevar-nos les sabates i passar els peus per unes petites basses fetes amb aquest propòsit. Varem fer la volta al temple i sortírem a una gran piscina rectangular, ja era de nit i estava ple de llums que es reflectien a l'aigua. Ens va encantar l'ambient de misticisme amable que s'hi respirava. Aquest edifici originàriament (segle XVII) era un palau propietat del "ras" (cap, líder) Jai Singh on també hi residia un important personatge, un gurú, de l'ètnia sikh anomenat Haj Krishan. En aquella època es va declarar una epidèmia de còlera i aquest gurú va tenir un paper molt destacat en l'assistència als malalts pel fet de

Un sikh amb roba original

facilitar aigua del pou de la casa, fet que es va considerar miraculós fins al punt que des de llavors aquella aigua és tenguada per curativa i sagrada, de manera que els sikhs de tot el món hi van a proveir-se'n i se l'emporten a casa seua. El temple està construït en marbre i disposa d'un estany envoltat per una sèrie de columnes que recorden el claustre dels convents cristians.

L'espectacular tomba de l'emperador mogol Humayun és un complex de construccions del segle XVI, el primer jardí-tomba del país, Es tracta d'un edifici de planta octogonal, el primer a utilitzar una doble cúpula i combinar la pedra arenosa amb el marbre, envoltat de jardins en els quals la part més important és precisament el mausoleu dissenyat per l'arquitecte Mirat Mirza Ghiyas on per primera vegada es mesclen elements de l'arquitectura persa amb altres típicament indis, propi d'un emperador, el segon de la dinastia mogol de l'Índia (successor de Babur qui a la vegada succeí al Gran Tamerlà), qui va portar una vida molt agitada i plena de batalles. Té la particularitat d'haver estat construïda per ordre de la seua esposa, Haji Begum, la qual cosa recorda el Taj Mahal del qual es considera precursor.

Vàrem tenir ocasió de veure el Qutub Minar. Es tracta del minaret més alt de l'Índia, construït amb marbre i maons, té 72,5 m d'alt. Ara encara se segueix especulant sobre l'autèntic propòsit de la construcció de tan espectacular minaret. És clar que era per ser utilitzat com a part de la mesquita Quwwat-ul-Islam, que està al costat, però també se li dona una interpretació de torre per commemorar una victòria militar o com a torre de defensa. S'hi poden veure escultures netament hinduïstes però amb les cares destruïdes a martellades probablement pels musulmans que, com se sap, no accepten representacions humanes als seus temples.

AMRITSAR

L'endemà, o sigui el dia 31 d'octubre, ens vàrem aixecar del llit a les 4'30 de la matinada per anar a l'aeroport de Delhi i agafar l'avió que sortia cap a la ciutat d'Amritsar, població que està situada al nord-oest i és fronterera amb Pakistan. És la capital dels sikhs i seu administrativa del districte d'Amritsar Langar, de l'estat del Panyab. El seu nom significa "estany" (*sara*) "del nèctar de la immortalitat" (*amrita*). L'indret principal és l'anomenat temple Daurat, situat al centre d'un enorme estany artificial, que és el centre cultural i espiritual de la religió que practica l'ètnia sikh i atreu més visitants que el Taj Mahal. La ciutat va ser fundada per Guru Ram Das amb el nom de Sarovar el 1564, tot i que després li va canviar el nom per l'actual. Els constructors hi posaren la primera pedra el 3 de gener de 1588.

Com era habitual a l'època, la ciutat va sofrir diversos atacs per tal de destruir-la, els pitjors varen ser els del mongols, els qual encetaren una persecució dels sikhs i profanaren el temple el 1740. També el 1757 els afgans atacaren la ciutat, varen enderrocar el temple altre cop i ompliren les piscines sagrades amb entranyes de vaques sacrificades. No va ser fins al 1765 que els sikhs aconseguiren alliberar-se dels afgans i començaren altra vegada a reconstruir els temples, fins que el maharajà Ranjit Singh (1780-1839) va prendre el poder i declarà el Panyab com un estat sobirà. Aquest mateix governant va fer construir una murada doble i un fossat exterior i generosament va donar l'or necessari per folrar la cúpula del temple principal mentre que el seu interior era decorat amb filigranes, esmaltats, murals decoratius i peces de marbre amb incrustacions de pedres

Temple daurat a la ciutat d'Amritsar

precioses, d'aquí li ve el seu nom actual de temple Daurat.

A la mort de Ranjit Singh els britànics anomenaren un resident a la ciutat, però l'abril de 1919 per tal de sufocar un intent de revolució de la població de la zona, el general britànic que era al càrrec va ordenar obrir foc contra una massa de manifestants als jardins de Jallianwala Bagh, on varen morir 379 persones i en resultaren ferides altres 1.200. A aquest jardí hi ha un mur amb impactes de bala i a un altre indret es manté una flama sempre encesa en record dels morts. Es pot dir que a partir d'aquest fet va calar en poble el desig d'independència.

La separació de l'Índia britànica amb dues repúbliques, Índia i Pakistan, va significar un profund impacte a l'estructura social, cultural i econòmica i la ciutat va passar a ser fronterera amb seriosos disturbis entre indis i musulmans. Aquestos últims varen haver d'abandonar massivament la ciutat.

El juliol de 1984, en una creixent tensió entre el govern federal indi i els sikhs es va crear una idea separatista al Panyab que va acabar amb l'assalt del Temple Daurat per l'exèrcit, on moriren molts de soldats i civils. Relacionat amb aquest assalt la primera ministra de l'Índia Indira Gandhi va ser assassinada per dos dels seus propis guàrdies de seguretat (els dos eren sikhs) el 31 d'octubre de 1984.

Després de dinar, anàrem a veure la cerimònia del canvi de la guàrdia fronterera amb Pakistan passant pels carrers amb una gran quantitat de gent, a més de vaques, cans, cavalls i fins i tot algun porc amollats sense que aparentment ningú no els faci cas. El primer que ens sorprèn és la gran quantitat de persones d'ambdós costats fronterers que s'hi recull per veure aquest espectacle que a la vegada també és una

demostració de força. Per veure millor la cerimònia del costat indi, que era el nostre, s'hi han construït una mena de grades que recorden un amfiteatre des d'on centenars de persones aplaudeixen i acompanyen amb els seus crits suposadament patriòtics els soldats que guarden la línia fronterera estimulats, això sí, per un individu que amb un micròfon i un potent equip de megafonia es dedica a animar l'ambient, mentre que una esquadra de policies (la BSF, o Border Security Force en anglès) vistosament adornats amb un turbant proveït d'una gran cresta feta de la mateixa roba formen i desfilen amb passes exageradament enèrgiques aixecant la cama fins situar-la horitzontal. El contrast amb els de la part pakistanesa era evident. Els homes estaven separats de les dones i, a més, elles anaven vestides totes del mateix color en clar contrast amb la part dels indis on es pot veure una autèntica explosió de colors.

A la nit tornarem al temple Daurat en una fila dels abundants tricicles que corrien endiablament pels estrets carrers plens d'una increïble multitud i amb la idea de veure la cerimònia del Llibre Sagrat, però hi havia una gran quantitat de gent perquè el proper dia 4 de novembre se celebra el naixement del primer profeta. L'espectacle de llum i color era de somni, com un conte oriental, la nit ressalta els colors i les formes, especialment el conjunt de gelosies que envolten el temple mentre que el daurat es reflecteix a l'aigua de l'estany que l'envolta. Just al moment que arribarem començava una processó que sortia del temple tot portant en alt el Llibre Sagrat, mentre una multitud canta al voltant. El guia ens explica que el Llibre conté tots els déus. Ens deixen accedir al temple per una passarel·la on hi ha uns sikhs que no paren de cantar mentre donen brillantor a tots els objectes: llànties, adornaments, etc.. Es respira un ambient místic de respecte i serena alegria i encara varem poder gaudir per fora de la magnificència del temple, esplèndidament il·luminat. A aquesta casta dels sikhs els homes es distingeixen dels altres indis per una llengua pròpia, un turbant de colors vius que teòricament tapa una abundant cabellera, una polsera com d'acer i un petit punyalec cenyit a la cintura.

VARANASI

L'endemà varem dedicar quasi bé tot el dia per tornar a Delhi amb l'avió, dinar a l'aeroport i partir a la tarda en el vol de connexió a Varanasi. Una vegada

Escola de música i dansa folklòrica

instal·lats a l'hotel anarem a un local pròxim on ens varen oferir una sessió de música, cançons i balls típics de la regió, tot i que només ballen les dones joves, alguna molt jove, amb la vestimenta típica i un seguit de polseres de picarols als peus que els donen un aire exòtic.

El dia següent anarem a Sarnath, a uns 30 quilòmetres, lloc molt apreciat per la comunitat budista ja que segons la tradició allí Buda va fer el seu primer sermó fa ni més ni menys que 2.500 anys, en el qual va exposar els punts essencials de la seua filosofia. Però Buda deixà Déu i les divinitats fora del sistema perquè el budisme no creu que faci falta cap déu a l'univers, sinó que creu en un principi i un final naturals. Entram en fila índia al temple on hi ha una urna que conté les cendres de Buda. Tothom va vestit de blanc i amb una flor de lotus a la mà. També anarem a veure l'arbre, una figuera, que es creu descendent directa d'aquella sota la qual Buda va fer el seu primer sermó, i un museu on es conserva una escultura que és el capitell d'una columna que s'ha agafat com a emblema de l'Índia, i consisteix en quatre lleons col·locats simètricament d'esquena entre ells i miren als quatre punts cardinals, datat al segle III aC. També s'hi conserva la roda d'Asoka que l'estat indi modern ha incorporat a la seua bandera i representa un vincle profundament simbòlic entre una nació jove i el seu antic passat. Es tracta d'una zona amb abundants monestirs budistes dels quals només en queden les ruïnes i la gran stupa de Dhamek. És sense dubtes un dels llocs més importants del món pel budisme. Segons un viatger xinès del segle VII a la ciutat hi havia trenta monestirs i 3.000 monjos, però tot es va acabar al segle XII amb l'arribada de l'Islam.

Temple a Sarnath

Després de dinar anàrem a un internat de monges catòliques de l'ordre de la mare Teresa de Calcuta on recullen nenes amb alguna malaltia. Ens varen rebre unes internes i una d'elles ens va cantar una cançó, tot junt va ser una visita molt emotiva.

A la tarda anàrem amb *tuc-tuc* als *ghats* (escales) del riu Ganges a presenciar les cerimònies de la cremació de cadàvers, dita *aarti* que es fa cada solpost i reuneix milers de persones, familiars dels difunts, gent que baixa fins al riu per banyar-se en l'aigua que consideren sagrada i que té un significat cultural i religiós l'inici del qual es perd en el temps. El bany neteja tots els pecats perquè el Ganges és la mare protectora de la qual tot flueix i a la qual tot torna a la recerca de protecció i purificació, curiosos, turistes, etc., però per anar-hi hem de fer un recorregut pel districte d'estrets carrers, botigues on venen tot el que es pugui imaginar, gent de tota casta i colors, sacerdots dels *ghats*, captaires que deambulen, peregrins, processons funeràries que ocupen els carrers, les monòtones imatges del dia ens aboquen a la història i als mites, a allò que és mundà i també al que és transcendental, al que és real i al que és imaginari, també molts de musulmans que es coneixen per la vestimenta, sobretot les dones tapades del tot, excepte els ulls, en un autèntic maremàgnum de colors, olors i remors a estones mal de suportar, pel qual els conductors dels *tuc-tucs* s'obren pas allà on sembla impossible de passar amb un increïble costum i mestratge del seu ofici. No sense esquivar els nombrosos venedors ambulants que actuen amb aclaparadora insistència cada vegada que veuen un turista occidental. A la fi arribam als *ghats*, que ja són plens de gent, milers de persones, que resen o simplement parlen, tot esperant que comenci la cerimònia de la cremació dels cossos dels finats. Un

Home sant a Varanasi

brahmin ens pinta un senyal vermell al front abans d'embarcar en una llanxa que ens porta al centre del riu des d'on tenim una excel·lent vista sobre els actes litúrgics que comencen tot just s'inicia la foscor de la nit. Feim un recorregut en llanxa per la zona fins arribar al *ghat* principal on hi ha diversos munts de llenya, se suposa que amb un cos a dins.

El guia ens explica que les famílies dels difunts no viuen aquest moment amb la tristor pròpia dels països occidentals perquè ells creuen que si els incineren aquí no tornaran a reencarnar-se. Als escalons pròxims hi ha unes teles de color taronja que tapen els cossos dels que esperen el seu torn per després llançar les cendres al riu. Tot d'una ens donen una espècie de barquetes amb flors i una espelma enmig que encenem per dipositar-les a l'aigua. N'hi ha milers que suren i es mouen segons el corrent mentre uns homes toquen unes campanes i canten lloances als déus, amplificades per un sistema de megafonia que fa encara més vistosa i clamorosa la cerimònia, tot mesclat amb el resplendor del foc de les pires funeràries ja enceses.

Durant una hora quedàrem a dins la llanxa a veure l'espectacle que ens oferiren uns brahmines vistosament vestits de colors vius daurats i platejats. Es dediquen a fer rodar sense parar amb la mà esquerra una campana que a la vegada té uns caps amarrats a algunes altres de manera que se senten a tocar a la vegada totes elles, mentre que amb l'altra mà porten una llàntia amb encens per perfumar l'ambient.

El segon grup a un dels temples de Khajuraho

Acaben fent voltar unes figures metàl·liques amb foc per després llançar flors a l'aigua. Tot representa els quatre elements: terra, aire, foc i aigua. Mentre, altra gent canta i toca sorollosos instruments.

L'endemà al matí arribam altre cop als *ghats* abans de la sortida del sol per veure les cerimònies quan els primers rajos de sol ressalten les tranquil·les ondulacions del riu mentre la multitud que l'espera a la vorera dóna la benvinguda a l'univers i al seu creador. Submergits al riu fins a la cintura centenars d'hindús esperen, i quan el sol comença a brillar agafen aigua amb les mans, l'elevan cap al sol i la deixen caure de nou al riu en senyal d'ofrena als déus a la vegada que murmuren oracions. Al llarg de tres mil anys la mateixa cerimònia ha donat la benvinguda al sol a Vanarassi cada matí. A aquesta sorprenent ciutat hi ha moltes coses que criden l'atenció però cap com la continuïtat de les tradicions religioses i culturals.

Anam després a peu pels carrers que són tan estrets que el sol amb prou feina hi entra i ens demanen que no fem fotografies. Hi trobam molta gent amb ofrenes. La incessant activitat dels peregrins i devots té les arrels en un gran esdeveniment de l'hinduisme que va tenir lloc al segle I. Es tracta de l'inici de l'adoració dels ídols. Aquest sentiment va

Bany a un dels ghats del Ganges a la matinada.

començar per la imitació al budisme mahayana que havia iniciat l'adoració a l'ídol de la representació de Buda. A partir d'aquell moment les divinitats es varen representar amb formes humanes, de manera que al voltant d'aquestes imatges va néixer la idolatria. L'adoració als ídols donà lloc als 330 milions de déus de l'hinduisme, tot i que a Varanasi es manté Xiva per damunt de tots els altres.

Després ens traslladarem en el bus a l'edifici de la Universitat de Varanasi i per acabar visitam el temple anomenat Bhàrat Mata, o de la Mare Índia, on hi ha un gran diorama que representa tot el subcontinent de l'Índia actual.

Tornarem a l'hotel a recollir l'equipatge i traslladar-nos a l'aeroport per agafar el vol a Khajuraho.

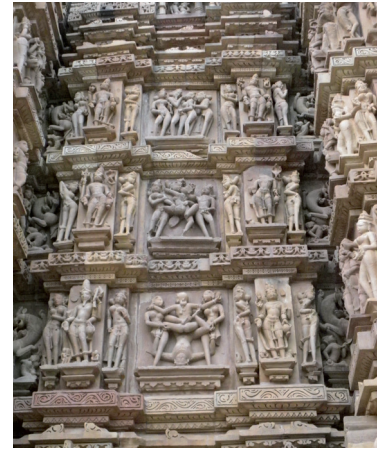
KHAJURAHO

Una vegada instal·lats a l'hotel i després del dinar ens traslladarem al parc arqueològic dels temples de Khajuraho. Es tracta d'un petit poble situat a la vora d'un llac anomenat Khajuraho-Sagar o Ninortal, al cor de l'Índia.

Disposa dels monuments més visitats de l'Índia si exceptuam el Taj Mahal, que també visitarem. És l'únic exemple existent d'arquitectura indoària, ben coneguda arreu del món per la seua especial forma i per les exquisides escultures. En principi hi havia uns vuitanta-cinc temples dels quals en queden poc més que una quarta part en diversos graus de conservació. Varen ser construïts entre els segles IX i XI pels reis guerrers de la dinastia Chandela. El fundador de la dinastia sembla que va ser un rei anomenat Nannuka, al primer quart del segle IX dC. Tots els reis de la dinastia varen dedicar els seus esforços a

Temple a Khajuraho

Decoració exterior d'un temple a Khajuraho

la construcció d'aquests temples. Vidyadhara (1017-1029 dC) va ser l'impulsor del més gran, el Kandariya Mahadeva.

Si hem de destacar una característica comuna a tots els temples és precisament la seua situació. Tots estan construïts al damunt d'una terrassa alta, i no estan envoltats per la tanca defensiva característica dels altres temples o palaus de l'Índia, proclamant així la seua presència orgullosa, com si no els preocupassin els vàndals o els iconoclastes.

Generalment s'uneixen les parts que els formen en una mena d'impuls ascendent que culmina en una elegant espiral coronada. El llum del sol entra per minses finestres que creen uns interiors solemnes, entremig il·luminats i foscos. La paret exterior és una autèntica explosió de figures que ocupen tots els racons sense una mínima concessió als espais buits. La pedra arenosa, material principalment utilitzat per esculpir les figures, va permetre als escultors tallar fins i tot els elements més diminuts o difosos com llàgrimes, vels, gotes d'aigua, llaços per recollir el cabell, ungles, etc, tot això en un autèntic diluvi de creativitat que les situen entre les obres mestres de l'Índia medieval.

Pel que fa a la temàtica no s'ha de perdre de vista que un temple és la casa d'un déu. Els de Khajuraho també i estan dedicats principalment a Xiva, a Vixnu, o als Tirthankares Jain amb la particularitat que a les parets exteriors exhibeixen abundants escenes eròtiques, i fins i tot alguna podríem dir directament pornogràfica, i també a les parts més retirades del temple a les quals la dona ocupa l'espai tradicionalment reservat a les deesses en altres temples, en un allau de juvenesa i encantadora bellesa, la major part pre-

sentades en grups ben definits dedicats a la pràctica amorosa. Representen l'harmonització de l'arquitectura i l'escultura. Les frugals vestimentes, les joies i els detalls de les abundants cabelleres s'aferren tant al cos que algunes vegades només es distingeixen pel doblec de la vora. Però el més important detall de les escultures és sense dubte el dinamisme que sorgeix de les figures entregades a pràctiques amoroses o simplement llevant-se una espina del peu o aplicant-se color als ulls.

Sembla que l'origen de les figures obscenes s'ha de cercar en el concepte del budisme tântric, que creu en la fusió del sexe i la religió, de manera que es pot interpretar com a pràctica religiosa que comptava amb l'aprovació de la societat del seu temps.

Pel que fa a la distribució territorial estan dividits en tres grups: l'occidental, l'oriental i el sud. L'occidental és el més gran i el que té els temples més importants, entre ells el Kandariya Mahadeva, el més espectacular de tots ells. Tots els d'aquest grup estan dedicats a Xiva i a Vixnu, excepte un, el de Chitr Gupta, que està dedicat al sol. El ja esmentat Kandariya Mahadeva és el que presenta més interès sota el punt de vista arquitectònic, sembla una muntanya coronada per una mena de shikhares (petita embarcació d'aigua dolça). El seu exterior és una combinació d'intrèpides projeccions i buits que es mantenen units per cintes horitzontals magníficament esculpides. Entre les parets exteriors i interiors hi ha devers vuit-centes escultures les quals representen el millor i més valuós de l'art característic de Khajuraho.

El grup oriental és el que està més a prop de la població actual, inclou tres temples del tipus brahmin. Hi ha el de Parshwanath, del segle X, en el qual

El primer grup al Palau de Jaipur

Una botiga de productes tradicionals

figuren unes escultures que representen una nayika (heroïna romàntica) que escriu una carta, o una jove que s'extrau una espina del peu o una altra que mima una criatura, totes elles ben famoses.

El grup del sud comprèn els temples de Duladeo i Chaturbhuj. El primer és famós per ser l'últim dedicat a Xiva. Té figures d'*apsares* (nimfes aquàtiques) que ballen a l'interior mentre que a les façanes mostra figures amb un vigorós moviment, tot sobrecarregat d'ornamentació però d'una qualitat artística excepcional.

Segons la literatura disponible, sobre aquestes figures podríem dir que els tres grups de temples són la celebració sensual de la vida i l'aspiració envers l'infinit.

Després de la visita anàrem a dinar a l'hotel i sortírem per carretera en direcció a Orchha.

ORCHHA

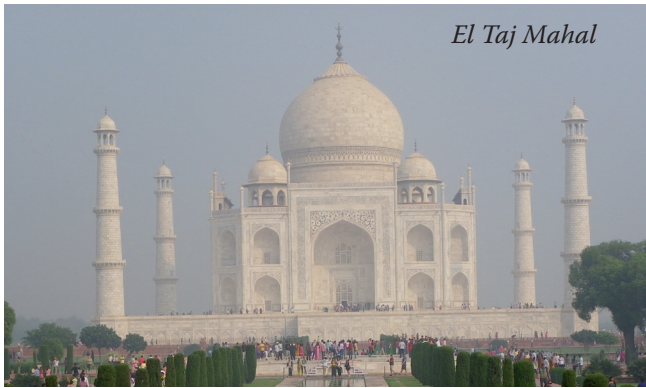
És una ciutat construïda durant el segle XVI en el camí entre Khajuraho i Jhansi. El seu nom significa "amagat" i el seu constructor va ser Ruda Pratrap. El seu successor Bir Singh Judeo va seguir ampliant la ciutat durant el segle XVII i la va convertir en el que avui és un llegat arquitectònic memorable governada pels Bundela, de manera que la història de la ciutat està íntimament relacionada amb la d'aquesta dinastia, els reis de la qual governaren la part cen-

tral de l'Índia des de 1531 fins a 1783. Un d'ells, el rajà Rudra Pratap canvià la capitalitat de Bundela a Orchha el 1531.

Feim un recorregut a través de la població i entram a la ciutat antiga passant per davall de dues portes en forma d'arc. Es tracta d'un seguit de carrers estrets plens de botigues i punts de venda a l'aire lliure. Viuen de l'agricultura i el turisme. El tema és variat però podem esmentar especialment les dedicades a la mitologia èpica de Rhama.

El més característic d'Orchha és la fortalesa construïda en una illa del riu Betwa on hi ha els palaus, els temples, els jardins i els monuments commemoratius. Un d'ells, el Jahangir Mahal, va ser construït per Bir Singh Judeo per commemorar la visita de l'emperador mongol Mughal. L'escola de pintura Bundela que decora els interiors del palau és molt coneguda per les seues magnífiques obres i és una raó més per visitar Orchha.

El conjunt de la fortalesa, palaus, temples i jardins, són una mescla d'arquitectura tradicional Rajasthani, Jain i Mughal que li dona un valor únic i una expressió estètica diferent, per això alguns historiadors l'ha definit com "el llegat medieval en la pedra" i atreu multitud de turistes i estudiosos de l'art. Vàrem recórrer els murs exteriors del palau on hi ha algunes garites. Després de dinar a l'hotel ens traslladàrem a Jhansi per agafar el tren que ens havia de portar a Agra.

El Taj Mahal

AGRA

Agra arribà al punt més alt de la glòria i guanyà el seu nom com a ciutat d'arquitectura immortal al segle XVII durant el regnat de Sha Jahan, nét d'Akbar. Aquesta etapa està definida per un estil d'arquitectura d'excepcional bellesa, amb el més alt nivell de perfecció. Sha Jahan va construir la major part de la fortalesa, els edificis de la ciutat i, sobretot, el Taj Mahal. Va viure a Agra a partir de 1632 i, el 1658, el seu fill Aurangzeb el va empresonar durant set anys a la fortalesa, des d'on podia veure el Taj, així el seu confinament no va ser tan dur.

La vellesa de Sha Jahan va estar marcada pels problemes sorgits entre ell i el seu fill a causa que Aurangzeb pretenia destruir els palaus i imposar la religió musulmana a tot el territori de l'imperi.

Tots els seus successors, els últims reis mongols, varen ser coronats i destituïts per la noblesa, fins que el 1857 els anglesos varen derrocar-ne l'últim.

Com no podia ser d'altra manera, la primera visita del dia va ser pel Taj Mahal. L'anomenat "somni de marbre" està situat a la vora occidental del riu Yamuna. Està considerat l'edifici més bell del món, i bé que s'ho mereix. Va ser construït per ordre de Sha Jahan a la mort prematura de la seua esposa, Muntaz Mahal, mentre eren amb l'exèrcit a Burhanpur per tal de sufocar una rebel·lió. A aquell indret Muntaz Mahal va portar al món el 14è fill i va caure greument malalta. Abans de morir va demanar al seu espòs l'emperador que construís un monument incomparable per deixar testimoni i com a símbol del seu amor.

Tot d'una l'emperador va manar construir un memorial per a la seua estimada i va demanar propostes als més famosos arquitectes del món. Es varen examinar molts de dissenys però finalment va ser escollit el del turc Ustad Isa Afandi. El marbre

Encantadors de serps a un carrer de Jaipur

blanc d'alta qualitat va ser portat d'un indret anomenat Makrana, al districte de Nagaur, al Rajasthan, la pedra vermella de Dholpur i Fatehpur Sikri, el marbre groc i negre de Narbads i Charkoh, mentre que les pedres precioses arribaren per encàrrec de diversos reis de l'imperi. La construcció del Taj Mahal (Taj vol dir *corona* en llengua hindú i *mahal* vol dir palau en àrab) va començar el mes de desembre de 1631 dC i les obres es varen donar per acabades el 1653. Hi treballaren 20.000 artesans durant 22 anys. Després de la construcció de l'edifici principal es va començar la d'altres edificis al voltant del Taj i també els jardins dissenyats per un noble de la cort anomenat Ali Mardan Khan. A l'oest es va construir la mesquita, a l'est l'anomenat Jamat Khana, una gran terrassa cap al riu Yamuna i una gran porta en què es va treballar cinc anys. Es diu que les 22 cúpules de l'entrada principal representen els anys que va costar la construcció de tan singular edifici. L'edifici principal de forma octogonal, envoltat de sales més petites, disposa de 24 voltes i un gran saló. La porta principal d'entrada està situada mirant cap a la ciutat d'Agra. Està envoltat per quatre minarets construïts amb uns graus d'inclinació cap a l'exterior a fi que si es produeix un eventual terratrèmol no puguin caure sobre l'edifici principal.

L'aigua es portava des del riu Yamuna amb un sistema de cadufos fixats a una cadena que es movia amb la força de bous o camells fins a uns dipòsits alts des dels quals es distribuïa per l'edifici amb tubs de ferro. Les sepultures de Mumtaz Mahal i de l'emperador Shah Jahan estan situades al centre de l'edifici sota la cúpula principal.

El Taj representa una combinació perfecta de l'arquitectura de Pèrsia i de l'Índia, per la qual cosa es diu que la façana és persa però l'ànima és índia. Per cada hora del dia i per cada variació atmosfèrica

Grup de dones treballadores

presenta un aspecte diferent, des dels suaus somnis de l'alba i el blanc brillant del migdia fins a la freda blancor de les nits de lluna.

SIKANDRA

Es tracta d'un edifici construït per servir de tomba al gran emperador Akbar, situat a la carretera entre Mathura i Agra. El mateix emperador va començar l'obra el 1602 i la va acabar el seu successor Jahangir el 1613. Està envoltat per un gran jardí i defensat per un mur de més de 7 m d'altura amb quatre portes, la principal està situada a la part del sud i presenta una aparença increïblement bella. L'edifici principal és de planta quadrada i d'una altura d'uns 30 m, al centre del qual hi ha la tomba d'Akbar sobre una plataforma elevada que forma un bloc de marbre, als costats disposa d'unes inscripcions, la del nord diu: Alla ho-Akbar (Déu és gran), la del sud: Jatt e-Jahal Hoo (molta és la seua glòria) i al voltant hi ha inscrits els noranta-nou noms d'Al·là.

LA FORTALESA

Després de dinar a l'hotel anarem a la visita de l'altre monument important de la ciutat d'Agra: la fortalesa. Es tracta d'un conjunt d'edificis defensats per murs, començats a construir pel gran emperador Akbar i seguits pels seus successors Jahangir, Shah Jahan i Aurangzeb, que representen diferents èpoques i tendències arquitectòniques, i segurament també temperaments, dels sobirans mongols. Està situat a la vorera oriental del riu Yamuna i consta d'una imponent murada feta de pedra arenosa vermella envoltada per dues grans fosses. La construcció es va començar el 1565 i va durar vuit anys.

Després de la caiguda de la dinastia mongol va seguir un llarg període de decadència fins sofrir l'atac dels revolucionaris el 1857 a causa d'haver-s'hi refugiat els europeus, principalment anglesos. De les quatre portes originals actualment només n'estan obertes dues: la d'Amar Singh i la de Delhi.

El palau de Jahangir és un edifici de dues plantes construït per Akbar per al seu fill. El seu renom ve de la circumstància d'haver unificat dos estils: de l'Índia i de l'Àsia Central, tot i que el de l'Índia va ser destruït per Aurangzeb. El Diwan e Khas era el saló de les audiències privades, construït el 1637 de marbre blanc, les columnes i arcs d'aquest edifici tenien incrustacions de pedres precioses i flors de colors vius. Aquí hi va estar el famós tron anomenat de l'"Indiot Reial" que va ser traslladat a Delhi per Aurangzeb i actualment és a Teheran; el Diwan e-Am construït pel gran Akbar per a les audiències públiques i després remodelat per Shah Jahan que li va afegir les columnes, els arcs i el sostre amb marbre incrustat. El basar Mehena, utilitzat com a mercat de productes destinats a les dones i filles de la noblesa; el Moti Masjid, edifici imponent de marbre blanc que tenia tres portes.

Els edificis fets per a les dones de la cort són una constant en gairebé tots els emperadors, les mostres són: el Shees Mahal per a les dones de l'harem de Shah Jahan; el conegut per Torre Octogonal, construït per Jahangir per a l'emperadriu Noor Jehan i reformat per Shah Jahan que és on va morir en braços de la seua filla i mirant cap al Taj Mahal, on era la tomba de la seua estimada esposa; el Nageena Masjid, fet de marbre blanc per ordre d'Aurangzeb per a les dones del seu harem; el Khas Mahal era destinat a les dones de la família reial i també va ser utilitzat pel Shah Jahan com a sala d'estar.

A part d'aquests edificis que s'han esmentat també n'hi ha d'altres que valen la pena de veure, si es disposa del temps suficient. El 1983 tot el conjunt va ser declarat Patrimoni de la Humanitat

L'entrada principal a la fortalesa és la imponent porta de Delhi, que mira cap al famós Jama Masjid d'Agra que disposa de dues torres, una a cada costat, bellament decorades amb marbre blanc.

JAIPUR

Després de passar la nit a l'hotel i esmorzar, al matí següent ens dirigim en bus per carretera a

la ciutat de Jaipur, a devers 37 quilometres a l'oest d'Agra, no sense abans fer una parada per visitar el conjunt arquitectònic de Fatehpur Sikri. Una vegada arribats a aquest indret ens expliquen una curiosa història: a la tornada d'una de les seues nombroses batalles, l'emperador Akbar es va aturar a la població de Sikri, per resar i obtenir la benedicció d'un sufí (sant) que aleshores vivia allí, amb la finalitat d'obtenir la gràcia de que la seua esposa Mariam uz-Zamani tengués un fill. La tradició diu que el sant va sacrificar un dels seus propis fills de sis mesos d'edat perquè l'ànima de la criatura, oferta així en sacrifici, aparegués al si de l'emperadriu, altres escrits diuen que va morir de mort natural. Fos com fos, el cas és que el 30 d'agost de 1569 l'emperadriu va tenir un fill a qui, en agraïment, se li va posar el nom del sufí, Mohammed Saleem i a la seua hora va ser nomenat emperador amb el nom de Jahanguir.

A partir del naixement del nouvingut a aquella població s'hi varen començar a construir diversos edificis i palaus, però el destí va voler que al cap d'uns 50 anys es va haver d'abandonar a causa de la manca d'aigua potable, la qual cosa feia del tot impossible el manteniment d'una població estable. A hores d'ara en queden alguns en acceptables condicions que es paga la pena visitar.

Tenim en primer lloc el de l'audiència pública, el Diwan eAm, que disposa de lloc on s'hi podien asseure milers de peticionaris o litigants en alguna causa que el sobirà havia de dirimir. A prop d'allí n'hi ha un altre fet de pedra vermella arenosa, el Diwan eKas, d'una sola planta que té al bell mig una gran càmera amb una columna octogonal i un gran capitell magníficament esculpit, lloc on l'emperador s'hi solia asseure amb els seus nobles. L'edifici de la tomba del sufí Saleem, construït el 1581, és de planta quadrada fet de marbre blanc, situat a la part nord

de la mesquita. Les seues columnes són la reproducció de les del temple de Xiva, del segle X, estan molt decorades i ressalten a causa d'estar a un pati interior tancat per elegants pantalles de marbre blanc treballades amb un disseny de filigrana tan finament fet que sembla brodat. Hi ha la creença que si alguna persona té un desig li serà concedit si lliga un fil a un dels forats de la filigrana del cenotafi.

També hi ha l'edifici conegut per Buland Darwaza, construït per Akbar el 1602 en ocasió d'una de les seues victòries del que es diu que té la porta més alta de l'Índia, erigida en commemoració de la continuïtat de la dinastia.

Arribam a Jaipur ja a la nit i ens porten a veure el temple anomenat Birla Mandir. Es tracta d'un temple modern, construït el 1988 per la família Birla i dedicat a Vixnu i a la seua esposa Laxmi Narayan. Està fet de marbre blanc il·luminat de manera que a la nit presenta una brillantor extraordinària. Té tres altes torres. Per entrar un s'ha de llevar les sabates, però permeten els calcetins i has de passar per un arc com els dels aeroports.

Pel que fa a la ciutat de Jaipur, va ser fundada per l'intel·ligent Sawai Jai Singh II, personatge de gran influència durant l'època d'Aurangzeb. A la mort de l'emperador es va retirar i va fer planificar a un enginyer anomenat Vidhyadhar Chakravarty una ciutat que portaria el seu nom. El 25 de novembre de 1727 es va posar la primera pedra. Durant els sis anys següents tot un seguit de boscos, dunes, petits poblets, barrancs, etc varen ser ocupats pels nous edificis i carrers planificats i convertits en una ciutat moderna, però a la seua mort el 1743 es va produir una batalla per la seua successió fins que, juntament amb altres principats en les mateixes condicions, firmaren un tractat amb el resident anglès Sir Charles Metcalfe pel qual tots serien supervisats pels anglesos a canvi de deixar que seguissin governats pels seus prínceps. Quan l'Índia va assolir la independència, es va formar novament l'estat del Rajasthan i la ciutat de Jaipur va ser designada capital. Aleshores constava de set blocs d'edificis dividits per amples avingudes vorejades d'arbres i envoltades per muralles amb set portes, on es varen establir una multitud de petites botigues, restaurants, extensos mercats, palaus, etc. Jai Singh també va pensar a convocar artesans, artistes i comerciants que varen convertir

la nova ciutat en un èxit de l'artesanía i del comerç que dura fins al dia d'avui.

El nucli és el Palau de la Ciutat, o Chandra Mahal, construït amb una mescla d'estils rajput i mongol, ocupa una setena part de l'àrea de Jaipur. Hi ha la tradició de pintar les cases de color de rosa. A l'extrem nord-oest del pati del palau hi ha una sala dedicada a col·lecció d'armes tradicionals de tot tipus. També hi ha el Diwan-e-Khas, o sala d'audiències públiques a un pati envoltat per pilars on se celebren cerimònies especials i disposa de dues urnes de plata de devers 2.000 quilos cada una. L'edifici principal, o vertader palau, té set pisos i una part encara ara és la residència de l'actual maharajà. També s'hi troba l'anomenat Palau dels Vents.

Dinàrem en un antic palau convertit en hotel i gestionat per la cadena Heritage.

La passió del Sawai Jai Singh II per l'astronomia va fer que s'ocupàs també de la construcció d'un parc-observatori a l'aire lliure que du per nom Jantar Mantar. Allí s'hi varen construir amb pedra i marbre fins a 17 instruments per efectuar observacions: un gran rellotge de sol per amidar la distància, l'altitud i el diàmetre del sol, la seua trajectòria pel cel, etc.

Visitarem un palau construït el 1903 per commemorar la visita d'Eduard VII on vàrem tenir l'ocasió de veure una exposició de teixits, roba de maharajà, estores, pijames i saris. Al saló de l'audiència hi ha exposats retrats de tots els maharajàs de Jaipur començant per Sawai Jai Singh II.

Devers onze quilometres al nord de Jaipur hi trobam la fortificació medieval d'Amber. Aquesta fortificació va ser utilitzada des de molt antic per la dinastia Katchhava a partir del segle XII i durant uns 600 anys. La imponent figura es reflecteix en les aigües del llac Maota, que és a la part de baix. La ciutatella està situada a la part més alta d'un turó,

així que hi pujarem amb una fila d'elefants que es dediquen a traslladar turistes per a la visita. L'entrada és per una gran porta que dona pas a un pati que té a la part esquerra un temple de la deessa Xila Devi que, segons la tradició guarda unes relíquies de la deessa de la guerra Kali. Un segon pati porta el visitant a un espectacular pavelló obert, el Diwan-i-Am, construït amb dues files de pilars de marbre i pedra arenosa vermella.

Després passarem per un jardí dispostat a l'estil mongol, l'Aram Bagh, on hi ha els apartaments privats de la família del maharajà actual, mentre que a l'altre extrem del jardí hi ha el que va ser l'àrea privada de l'emperador Jai Singh I, de la qual es diu que és el més deliciosament decorat de tots els palaus del Rajasthan. Tanmateix, aquesta mescla d'estils indis i musulmans demostra el grau de professionalitat dels artesans locals. Un altre local, el Sheesh Mahal, està decorat amb petits mirallets que quan s'encén un llum a l'estança brillen com estels del cel a una nit clara. Com sempre a l'Índia, els grups de dones que treballen o conversen assegudes és tot un espectacle de colors. Després de la visita tornarem a l'hotel a sopar i passar la nit.

UDAIPUR

Ens aixecam a les cinc del matí per anar a l'aeroport de Jaipur i agafar el vol que ens ha de portar a la ciutat d'Udaipur. A l'arribada anam a l'hotel i tot seguit començam la primera visita. Udaipur és la capital de l'antic regne de Mewar, fundada pel maharajà Uda Singh II.

Anam a visitar els temples d'Eklingji, a una vintena de quilometres de la ciutat. Es tracta d'un complex de 108 temples, construïts al segle X en honor del déu Xiva. Ens diuen que hi hem d'entrar sense sabates i que hem de respectar els actes dels nombrosos fidels, que estan ocupats en les seues pregàries. Impressiona veure que hi ha temples de totes dimensions i que molts d'ells tenen més de mil anys. També anarem als temples de Nagda, construïts al segle IX. El més gros és el de Saas, que té una entrada molt ben esculpida i les parets decorades amb escenes de déus, retrats de Brahma, Vixnu i Xiva. També hi ha esculpides algunes escenes eròtiques que inevitablement recorden les que vàrem veure a Khajuraho.

La ciutat d'Udaipur és coneguda com a la Venècia de l'Est perquè hi ha uns llacs al seu voltant: el Pichola, l'Udai Sagar, el Fateh Sagar, l'Swarup Sagar. Després de dinar ens porten al Pichola, on pujam a bord d'unes llanxes per recórrer el llac amb els seus 55 km² i uns 8 m de fondària, és el més gros i ocupa gairebé el centre de la ciutat, tot i que es tracta d'un llac artificial construït devers el 1362 pel maharanà Lakha en principi per recollir l'aigua que venia de les muntanyes. Té la particularitat de tenir un palau fet dalt de l'illa Jagniwas construït com a residència d'estiu de Jagat Singh II que actualment és un hotel de luxe, el Taj Lake Palace. També hi ha una altra illa, la de Jagmandir, amb un altre palau d'estil islàmic damunt, construït el 1620 pel maharanà Karan Singh i actualment també reconvertit en hotel, on saltam a terra simplement per donar una volta, veure el palau per fora i tornar a embarcar. Els voltants del llac estan ocupats per palaus, mansions familiars, temples i *ghats*. A les zones on el llac es fa més estret hi ha ponts que connecten les dues vores. Aquí el 1983 s'hi va rodar la pel·lícula *Octopussy*, protagonitzada per James Bond.

A l'endemà al matí, després de l'esmorzar, anarem a la visita de la ciutat. Es tracta, com ja hem dit, de l'anomenada "Ciutat dels 100 llacs", o també "la Venècia de l'Est". Com gairebé totes les ciutats de l'Índia que hem visitat sorprèn l'activitat que es viu als carrers plens de persones que van i vénen mesclades amb els cans que jeuen al sol, amb les vaques a les quals dispensen un respecte jo diria que reverencial, botigues amb els botiguers a la porta, algun d'ells aprofita la momentània manca de clients per fer una becada a un llit situat a la mateixa porta de l'establiment, aparentment sense que l'escàndol dels senyals acústics dels vehicles li facin cap efecte,

i si casualment entra un comprador és de suposar que només l'ha de despertar i serà atès; altres couen el menjar a la part de fora... Just davant la porta, els nombrosos i obstinats venedors de tota mena de productes, que deambulen tot el dia a veure si cacen un comprador, especialment si és un turista, insistint una i altra vegada sense que les negatives facin cap efecte, els grups de dones vestides amb teles de colors molt vius, els centenars de tuc-tucs mesclats amb els ricksaws que van i vénen entre els

vianants fent sonar els clàxons, tot plegat fa l'efecte d'un maremàgnum de so i circulatori difícilment assumible per a un europeu. El més sorprenent, però, és que ells sembla que ho consideren el més natural del món.

Aquell matí aprofitarem per anar a visitar l'impressionant Palau de la Ciutat d'Udaipur. Es tracta d'una fortalesa que al seu interior hi ha diversos palaus. Va ser construïda pel maharanà Udai Singh II el 1559 després de perdre una guerra amb l'emperador mongol Akbar i veure's obligat a traslladar la capital del regne de Mewar, el seu territori, en un indret localitzat al costat del llac Pichola molt més fàcil de defensar per la presència de boscos, algunes muntanyes i el llac. La primera estructura a construir va ser el palau Rai Angan al qual li varen seguir d'altres. Els seus descendents, maharanàs d'Udaipur, també s'afanyaren en la construcció d'edificis a la ciutat.

Després d'un llarg període de pau, el 1736 la ciutat va ser atacada pels Marathes i va quedar en una situació desesperada. Així i tot al segle XIX va obtenir el favor dels anglesos i ben aviat va tornar a prosperar sota la seua protecció. Quan l'Índia va assolir la independència i a pesar que els reis varen perdre els seus privilegis, el maharanà d'Udaipur gaudia de la confiança i estimació del seu poble i conservaren la propietat dels béns tradicionals. Per això actualment a més de servir per a la seua residència particular, dediquen els recursos que genera el turisme i els hotels que eren antics palaus en hospitals, escoles i promoció de causes mediambientals.

Sota el punt de vista constructiu els palaus varen ser construïts amb marbre i pedra granítica i al seu interior es poden veure delicats treballs de pintures murals, plata, marbre, miralls, etc. Tot el com-

plex gaudeix d'una excel·lent vista sobre la ciutat moderna i el llac Pichola. L'entrada principal es fa a través de la porta Bara Pol (Gran Porta) que condueix al primer pati.

A la tarda, ens varen portar a visitar un extens jardí molt ben cuidat anomenat Saheliyon Ki Bari, que vol dir "Pati de les Donzelles". Va ser construït a la rodalia del llac Fateh Sagar pel maharanà Sangram Singh II entre 1710 i 1734 en honor i per ser gaudit per un grup de 48 donzelles que acompanyaren la reina com a dot de casament, a fi que poguessin passejar lluny de les intrigues polítiques de la cort. Hi ha algunes fonts amb figures de marbre, principalment elefants (una d'elles, la més grossa, situada al centre), nenúfars, gran quantitat de tota mena de flors, i fins i tot un petit museu. Més tard, el 1889, el maharanà Bhopal Singh va importar unes fonts d'Anglaterra, per la qual cosa es pot dir que el jardí és una mostra de la fusió entre les arquitectures hindú i d'estil anglès.

Des dels palaus anarem a visitar el temple Jagdish. És el santuari més important de la ciutat. Va ser construït pel maharanà Jagat Singh I el 1651 però ara encara té una multitud de fidels que hi van a resar les seues pregàries, la qual cosa dona vida al barri i a la ciutat. El millor del temple, almenys per a nosaltres, són les pintures i encara més les escultures tallades a les parets amb figures d'elefants, tigres, déus, etc. Altra vegada els jainistes han estat fidels als seus costums, tota la façana i també les columnes estan literalment cobertes de figures de ballarines i elefants. Es tracta d'un magnífic exemple d'arquitectura indo-ària dedicada al déu Vixnu del qual hi ha una imatge en marbre negre. S'hi accedeix a través d'una empinada escala de 32 escalons guardada per dues escultures d'elefant fetes també de marbre i una imatge de Garuda feta de bronze. L'agulla principal del temple sobresurt 24 m sobre la ciutat. Al voltant del temple principal hi ha quatre capelles més petites dedicades a Ganeixa, Surya, la deessa Xakti i Xiva. En conjunt presenta una de les més belles imatges de la iconografia hindú.

Per acomiadar-nos de la ciutat d'Udaipur a la nit ens portaren al palau Bagore ki Haveli, on hi ha un teatre, a veure uns balls típics on les dones, magníficament vestides, ofereixen un espectacle sorprenent per l'habilitat que demostren ballant amb una pila de

gerres a dalt el cap. Una d'elles en va arribar a portar set, un a dalt l'altre, sense sofrir cap accident.

RANAKPUR

El matí següent, de bon matí, partírem en autobús en direcció a Jodhpur, a quasi bé 300 quilòmetres. Vàrem fer una parada a la petita població de Ranakpur per visitar el seu famós temple jainista. El jainisme és una religió originada a l'Índia al segle VI aC per Majavira. Pregona una vida salvadora filosòfica sense la presència de cap déu, és a dir és una religió no teïsta que no reconeix l'autoritat dels textos tenguts per sagrats ni els sacerdots brahmans, però tenen 24 profetes. La seua pràctica consisteix a encaminar l'ànima-consciència cap a un estat d'alliberació. Aquella persona que s'imposa per sobre dels seus propis enemics interiors és anomenat "vencedor o conquistador". L'estat més elevat és el siddha. Quan arribarem al temple trobarem una cerimònia i multitud de peregrins ricament vestits amb saris de colors vius taronja i rosa les dones i els homes vestits de blanc o amb el tors nu. Quan accedim a l'interior contrasta el blanc del marbre amb els colors de les vestimentes de les dones. Hi ha músics i una filera de peregrins que esperen el seu torn, tots ells porten arròs, cúrcuma, flors o sàndal per oferir mentre un d'ells fa sonar un corn.

A l'Índia la practiquen més de quatre milions de fidels que tenen els índex d'alfabetització més alt del país.

El temple és la institució més important i els fidels laics han de dedicar els seus recursos a la seua construcció i manteniment. Solen tenir un indret de retir pels iniciats.

Vista parcial de la ciutat d'Udaipur

turística de primer ordre pels seus nombrosos palaus, temples i fortificacions. Se la coneix per “la Ciutat Blava” pel color amb què els seus habitants pinten les cases. Va ser fundada per un cap rajput (una casta de guerrers) anomenat Rao Jodha (d'aquí ve el seu nom) el 1459 i va ser l'inici d'un estat conegut per Marwar. La ciutat està situada també a la vora de l'estratègica carretera que va de

En aquest viatge hem tingut l'oportunitat de veure altres temples jainistes, els quals, independentment de les seues dimensions, tots ells tenen uns detalls comuns: la finíssima decoració escultòrica que els apropa a la filigrana en els detalls, principalment a sostres i columnes. El treball que podem veure al temple de Ranakpur és tan impressionant que el 2011 va figurar a la llista dels 77 semifinalistes en la votació de les 7 meravelles del món. Està dedicat a la figura del profeta Adinath, el Revelador de la Veritat.

Va ser construït en el segle XV i és el major de l'Índia en la seua dedicació. És de planta en forma de creu, disposa de 24 sales i 1.444 columnes de marbre, totes elles diferents, refinadament esculpides amb figures de ballarines, elefants, deesses i serps repartides per tota l'extensió del temple, i, a més, proveïdes de fantàstics capitells. L'entrada es pot fer per cada un dels quatre punts cardinals i tots ells porten a una càmera central on està representat Adinath. El conjunt està coronat per una esplèndida cúpula que sembla una obra d'encaix feta amb gran mestratge.

Com a tots els altres temples de la seua classe s'hi ha d'entrar descalç. Per als que no en sabem massa de teologia jainista cal dir que el que més crida l'atenció és l'absolut respecte per qualsevol forma de vida, incloses les que no es poden veure, per la qual cosa s'afanyen en tenir el temple sempre ben net, i especialment a terra, per evitar que els fidels puguin matar inadvertidament algun insecte.

A la tarda anàrem a Jodhpur.

JODHPUR

És la segona ciutat més gran de l'estat de Rajasthan. Està situada a la vora del desert de Thar, a uns 250 quilometres de Pakistan, i és una destinació

Delhi a Gujarat, per la qual cosa els seus habitants es varen beneficiar de l'important comerç entre aquestes dues zones. L'emperador mongol Aurangzeb la va conquerir el 1679 però quan aquest va morir el 1707, la ciutat va tornar a passar al domini dels seus anteriors governants. Després d'una sèrie de vicissituds polítiques que varen durar més de 50 anys, finalment es va formar una aliança amb els britànics el 1818.

En aquest període que la ciutat va gaudir de la protecció dels britànics, els habitants de Jodhpur varen prosperar econòmicament i arribaren a tenir una posició de domini en el comerç a través de l'Índia. Quan el 1947 es va assolir la independència, l'estat de Marwar va entrar a formar part de la Unió Índia.

Els últims anys la indústria d'artesanía ha eclipsat totes les altres. Els articles com el tèxtil, utensilis mecànics i articles esportius proporcionen un acceptable nivell econòmic, així com l'agricultura i l'exportació de blat, llana i altres productes agrícoles.

La situació geogràfica fa que s'hagi convertit en una important base militar de les Forces Armades, especialment de la Força Aèria (IAF), i de la Força de Seguretat Fronterera (BSF) de l'Índia. Durant els conflictes bèl·lics entre Índia i Pakistan entre 1965 i 1971 l'aeroport va servir de base per als avions de combat que varen intervenir.

Al matí següent, després d'esmorzar a l'hotel, ens portaren a fer la visita de la Fortalesa de Mehrangarh. Aquesta imponent construcció defensiva és una de les fortaleses més majestuoses del país, en total ocupa una extensió de devers 5 km² amb unes imponents murades de més de 30 m d'alçada, el seu nom etimològicament ve de *Mihir* (sol) i *garh* (fort), és a dir Fort o Castell del Sol. La construcció va ser

iniciada el 1459 durant el regnat de Rao Jodha a la part més alta d'un pujol que la domina, però la major part de l'estructura va ser edificada al període de Jaswant Singh (1638-1678), d'aquest temps es conserven encara uns canons que formaren part de la defensa. L'accés està protegit per set enormes portes entre les que destaca la porta de la Victòria, construïda en temps del maharajà Man Singh per commemorar la victòria militar sobre la ciutat de Jaipur. Hi ha un museu a la part interior de la murada que presenta una notable col·lecció de miniatures, instruments musicals, roba i mobiliari que tot junt evoca la vida cortesana. També s'hi poden trobar alguns patis enjardinats envoltats de palaus que per la part de fora presenten tribunes amb grans gelosies de fusta artísticament tallada, elegants salons i altres detalls ornamentals fets de pedra arenosa. Els principals palaus són els de: Moti Mahal, o palau de la Perla on hi havia el tron real, Phool Mahal, Sheesh Mahal, Zenana Duda, Takht Vilas i Jhanki Mahal, a més de dos temples dedicats a les deesses Durga i Kuldevi.

Una de les activitats que s'hi fan pràcticament a diari als diferents patis del recinte i que el distingeix d'altres del Rajasthan, és precisament la protecció de l'art i les actuacions folklòriques populars.

Aquell mateix matí anàrem a veure el mausoleu de Jaswant Thada, a la riba d'un petit llac. Va ser manat construir pel maharajà Sardar Singh el 1899 per memòria del seu pare Jaswant Singh II (1878-1895), qui es té pel millor governant de Jodhpur. La ciutadania considera aquest monument com el Taj-Mahal de l'estat de Marwar. La façana exterior del mausoleu no deixa ningú indiferent: unes escales donen pas al pavelló principal on es poden veure escultures, frescos i retrats d'alguns governants del passat. La situació a la vora del llac i la poca distància a la fortalesa de Mehrangarh consoliden el Jaswant Thada com un dels grans emblemes de la ciutat.

Més tard anàrem a visitar el palau Umaid Bhawan. Dissenyat per l'arquitecte anglès Henry Vaughan Lanchester i construït entre 1928 i 1943 pel maharajà Umaid Singh, actualment és una de les residències privades més grans i luxoses del món, una obra mestra feta de blocs de pedra daurada arenosa unida en sec, és a dir, sense morter. El seu estil és clarament art-déco, tot i que té influències orientals. Consta de més de 350 habitacions i en destaca la magnífica cúpula central renaixentista. En

Espectacle de ball amb sopar al Palau de Umaid Bhawan

total ocupa una superfície de més de deu hectàrees limitades per exuberants zones de jardins. Pertany a l'actual maharajà Gaj Singh, el nét d'Umaid Singh, i està dividit en tres zones clarament definides: la residència de la família reial, una zona que és un hotel de luxe administrat per una empresa hotelera internacional i un museu dedicat a la història de la família reial, a més d'una galeria on es pot veure una col·lecció d'automòbils de luxe propietat del maharajà.

Després de dinar a l'hotel ens vàrem traslladar per carretera a un poble d'una comunitat anomenada Bishnoi. Es tracta d'un grup que practica una religió basada en el respecte pel medi ambient, la preservació de la biodiversitat i la pervivència dels éssers vius.

A la nit, l'agència de viatges com a acomiadament de l'Índia ens va oferir un sopar a la terrassa d'un restaurant a la part de baix del palau reial, consistent en especialitats culinàries del Rajasthan cuinades a les seues instal·lacions. Al mateix temps ens oferiren un espectacle de folklore, música popular i ball típic de la regió, tot això amb vistes espectaculars sobre la ciutat i el turó del palau.

El dia següent al matí ens traslladarem a l'aeroport de Jodhpur per agafar l'avió que ens havia de portar a Delhi. En principi estava previst fer un *tour* per la ciutat amb l'autocar però les notícies publicades aquells dies sobre l'elevat índex de contaminació (fins i tot havien tancat les escoles) ens en va fer desistir, així que vàrem sopar en un hotel pròxim a l'aeroport per, després de diverses hores d'espera, embarcar a l'avió que ens portaria altra vegada a Dubai i a Barcelona, i així donar per finalitzat el nostre viatge.

UNES ILLES EN BRONZE

LES PITIÜSES EN LES XARXES
METAL·LÚRGIQUES DE LA PREHISTÒRIA

Exposició temporal
Del 8 de febrer al 5 de maig de 2019

MUSEU MONOGRÀFIC PUIG DES MOLINS
Via Romana, 31 Eivissa

G CONSELLERIA
O CULTURA,
I PARTICIPACIÓ
B I ESPORTS

MUSEU
ARQUEOLÒGIC
I FORMENTERA

MUSEO
ARQUEOLÓGICO
DE IBIZA
Y FORMENTERA

PUIG DES MOLINS
museu monogràfic i necròpolis púnica

PUIG DES MOLINS

museu monogràfic i necròpolis púnica

NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

Via Romana, 31

HORARI D'ESTIU (1/4 al 30/9). De dimarts a dissabte de 10:00h a 14:00h i de 18:30h a 21:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARI D'HIVERN (1/10 al 31/3). De dimarts a dissabte de 09:30h a 15:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO DE VERANO (1/4 al 30/9). De martes a sábado de 10:00hrs. a 14:00hrs. y de 18:30hrs. a 21:00hrs. Domingo de 10:00hrs a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

HORARIO DE INVIERNO (1/10 al 31/3). De martes a sábado 09:30hrs. a 15:00hrs. Domingo de 10:00hrs. a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

SUMMER TIMETABLE (1/4 to 30/9). Tuesday to Saturday from 10:00am. to 14:00pm. and 18:30pm. to 21:00pm. Sunday from 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

WINTER TIMETABLE (1/10 to 31/3). Tuesday to Saturday from 09:30am. to 15:00pm. Sunday 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

G CONSELLERIA
O CULTURA,
I PARTICIPACIÓ
B I ESPORTS

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA